



AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ



Büşra Nazan KAYA

FARABİ’NİN AHLAK FELSEFESİNDE DİL MUTLULUK İLİŞKİSİ

Felsefe Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2022



AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ



Büşra Nazan KAYA

FARABİ’NİN AHLAK FELSEFESİNDE DİL MUTLULUK İLİŞKİSİ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül DOĞRUCAN

Felsefe Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2022

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Büşra Nazan KAYA 'nın bu çalışması, jürimiz tarafından Felsefe Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Süleyman DÖNMEZ

Üye (Danışmanı) : Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül DOĞRUCAN

Üye : Doç. Dr. Kevser ÇELİK

Tez Başlığı: Farabi'nin Ahlak Felsefesinde Dil Mutluluk İlişkisi

Tez Savunma Tarihi : 03/02/2022

Mezuniyet Tarihi : 10/03/2022

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Farabi’nin Ahlak Felsefesinde Dil Mutluluk İlişkisi” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza

Büşra Nazan KAYA





TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Büşra Nazan KAYA
Öğrenci Numarası	20195231031
Anabilim Dalı	Felsefe
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül Doğrucan
Yüksek Lisans Tez Başlığı	Farabi'nin Ahlak Felsefesinde Dil Mutluluk İlişkisi
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	1770596744
Rapor Tarihi	25.02.2022
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: %6 Alıntılar dahil: %9
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE, Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 72 sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: (X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.	
Gerekçe:	
Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.	
Danışman Öğretim Üyesi Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül DOĞRUCAN İmza	

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ.....	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
ÖNSÖZ	vi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

FÂRÂBÎ'NİN HAYATİVE ESERLERİ

1.1. Hayatı.....	5
1.2. Eserleri	9
1.2.1. El-Medînetü'l-Fâzıla	9
1.2.2. Es-Siyâsetü'l-Medeniyye	10
1.2.3. Kitâbü'l-Mille	10
1.2.3. Tahsîlü's-Sa'âde.....	10
1.2.5. El-Cem' Beyne Re'yeyi'l-Hakîmeyn	11
1.2.6. Kitâb-u İhsâ-il-ulûm.....	11
1.2.7. Kitâbul-Hurûf.....	11
1.2.8. Mantık İlmine Dair Eserleri	12
1.2.9. Uygulamalı Bilimlere Dair Eserleri	12
1.2.10. İlahiyat ve Din Felsefesine Dair Eserleri	12
1.2.11. Ahlak ve Siyaset Felsefesine Dair Eserleri	12
1.3. Fârâbî'nin İlmi Metodu.....	12
1.3.1. İlimlerin Tasnifi	13
1.3.1.1 Mantık.....	14
1.3.1.2 Dil (Sarf- Nahv).....	15
1.3.1.3 Matematik.....	17
1.3.1.4 Metafizik.....	18
1.3.1.5 Siyaset- Fıkıh- Kelam	18

İKİNCİ BÖLÜM

FÂRÂBÎ'NİN AHLAK FELSEFESİNDE MUTLULUK ANLAYIŞI

2.1. Platon'un Ahlak Felsefesi	21
2.2. Aristoteles'in Ahlak Felsefesi.....	23

2.3. Fârâbî'nin Ahlak Felsefesi.....	24
2.3.1. Fârâbî'nin Ahlak Felsefesinde Mutluluk Anlayışı.....	26

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FÂRÂBÎ'NİN DİL HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ

3.1. Fârâbî'den Önce Dil Çalışmalarına Kısa Bir Bakış.....	34
3.2. Fârâbî'nin İlimleri Sınıflandırmasında Dil İlminin Yeri	37
3.3. Fârâbî'de Dil Felsefesinin Temelleri	40
3.4. Fârâbî'de Dil Düşünce İlişkisi	43

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FÂRÂBÎ'NİN AHLAK FELSEFESİNDE DİL MUTLULUK İLİŞKİSİ

4.1. Dil Mutluluk İlişkisi	46
4.2. Dilin Mutluluk İçin Araç Olması.....	48
4.3. Fârâbî'nin Mutluluk Anlayışında Erdem Olarak Dil.....	51
SONUÇ	53
KAYNAKÇA.....	58
ÖZGEÇMİŞ	61

KISALTMALAR LİSTESİ

vb.	: Ve benzeri
Çev.	: Çeviren
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Ss.	: Sayfa sayısı
Ed.	: Editör
Bkz.	: Bakınız
s.	: Sayfa
MEB.	: Millî Eğitim Bakanlığı
TDVİA	: Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Bsk.	: Baskı
S.	: Sayı
DTCF	: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
İ.Ü	: İstanbul Üniversitesi
Der.	: Derleyen
BOZİFDER	: Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ÖZET

Bu tez çalışması Fârâbî'nin ahlak felsefesinde dil ve mutluluk anlayışını ele almaktadır. Mutluluğu hayatın en önemli parçalarından gören Fârâbî, varoluş için mutluluğun gerekli olduğunu savunmuş ve var olmayı mutluluğun sebebi olarak görmüştür.

Tez çalışması hazırlanırken birçok kaynaktan faydalandık. Kitaplar, makaleler, yüksek lisans tezleri vb. daha birçok kaynak konunun anlaşılması ve daha ayrıntılı bir şekilde aktarılması için taranmıştır. Elde edilen bilgilerden yola çıkarak Fârâbî'nin mutluluk kavramı ve dil üzerine bazı tartışma konularının meydana çıkarılması ve çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bu tartışmaların bilimsel verilere dayanarak neticelendirilmesini esas aldık. Taranan bütün kaynaklardan alınan bilgiler mutlaka dipnotlarla alınan kaynağa atıf yapılarak gösterilmiştir.

Bu çerçevede, Fârâbî'nin mutluluk ve dil anlayışı için taradığımız kaynaklar konu açısından çok daha fazla bilgi sahibi olmamızı sağladı ve dolayısıyla bu konu hakkında oldukça eksik ve yanlış bilgilere sahip olduğumuzu gösterdi. Oldukça geniş bir kavram olan mutluluk kavramının bir taraftan felsefî ve Fârâbî'deki anlamını ve önemini anlatmaya çalışırken diğer taraftan günümüzdeki insanların mutluluk anlayışlarıyla kıyas yapmaya çalıştık. Bu durum bize gösterdi ki Fârâbî'nin üzerinde durduğu mutluluk anlayışının ister felsefî olsun ister toplumsal ve isterse de bireysel olsun bugün herhangi bir yerde görülmesi ve anlamlandırılması mümkün gözükmemektedir. Tamamen düşünce ve insanın yaratılışıyla ilgili amaçlara dayanan bu mutluluğun bugünün dünyasında maddeye dayanan mutlulukla hiçbir ilgisi olmadığını müşahade ettik.

Fârâbî'ye göre mutluluk günümüzde yaşanan anlık mutlulukların oldukça dışında emek isteyen ve sürekli gayret edilmesi gereken bir olgudur. Hayatın getirdiği anlık zevkler anlık mutluluk ve rahatlık verse de kalıcı mutluluktan ve insanı bu konuda tatmin etmekten oldukça uzaktır. Belki de mutluluk en net ifadesiyle insanın insan olduğunun bilincinde olarak yaşamına devam etmesi ve yaratıldığı amaç doğrultusunda yaşamasıdır.

Anahtar Kelimeler: Mutluluk, Ahlak, Fârâbî, İyilik, İnsan, Felsefe, Platon, Dil

SUMMARY

THE RELATIONSHIP OF LANGUAGE AND HAPPINESS OF AL-FARABI'S MORAL PHILOSOPHY

The thesis will scrutinize the concept of language and happiness of Al-Farabi's moral philosophy.. According to Al-Farabi, who asserted that happiness is one of the most essential parts of life, existing is possible with happiness, and again, being in existence also is the end cause of happiness.

While the thesis is in preparation, we benefited from many sources; for a detailed conveying of the object, we examined books, articles, master theses, and others. By the information obtained, we revealed Al-Farabi's happiness concept and some language thoughts, and we supported our inferences with scientific data. The information obtained from all sources scanned has been shown in footnotes by referring to the source taken.

The resources we searched for al-Farabi's understanding of happiness and language enabled us to have much more information on the subject, and thus showed that we have very incomplete and wrong information on this subject. While trying to explain the meaning and importance of the concept of happiness, which is a very broad concept, according to a philosophical way and Farabi; on the other hand, we tried to compare this concept with the understanding of happiness of today's people. On the one hand, we tried to explain the meaning and importance of the concept of happiness, which is a very broad concept, according to a philosophical way and Al-Farabi's thoughts; on the other hand, we compared this concept with the understanding of happiness of today's people. Inferences we got showed us that the understanding of happiness -whether philosophical, social, or individual- that Al-Farabi emphasized is not possible to be able to be seen and understood by today. We have observed that this happiness, which is based entirely on the purposes of thought and the creation of humans, has no relevance in today's world material happiness.

According to Farabi, happiness is a phenomenon that requires demanding and continual effort, rather than sudden happiness experienced today. Although the sudden pleasures of life give instant happiness and comfort, they are far from giving permanent happiness and from satisfying people in this regard. Perhaps, in the clearest expression, happiness for humans is living with the awareness that of being human and living in the way with the purpose for which it was created.

Keywords: Happiness, Morality, Farabi, Goodness, Human, Philosophy, Plato, Language

ÖNSÖZ

Felsefe tarihinde felsefecilerin üzerinde durduğu birçok önemli konu bulunmaktadır. Bu konular hem birbirini tamamlayan kavramlar hem de felsefe açısından en çok tartışılan konular olarak ön plana çıkmaktadır. Ahlak felsefesi ve mutluluk. Her ikisi arasında güçlü bir bağ bulunmakla birlikte bu tez çalışmasının çerçevesi gereği mutluluk kavramı üzerinde daha fazla durmamız gerekti. Ancak mutluluk kavramı oldukça geniş ve felsefeciler açısından da en çok tartışılan konuların başında geldiği için bu konuyu biraz daha sınırlandırarak felsefe tarihinin en önemli isimlerinden olan Fârâbî'nin dil ve mutluluk ilişkisi üzerinde karar kıldık.

Tez çalışması hazırlanırken birçok kaynaktan faydalandık. Kitaplar, makaleler, yüksek lisans tezleri vb. daha birçok kaynak konunun anlaşılması ve daha ayrıntılı bir şekilde aktarılması için taranmıştır. Elde edilen bilgilerden yola çıkarak Fârâbî'nin mutluluk kavramı ve dil üzerine bazı tartışma konularının meydana çıkarılması ve çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bu tartışmaların bilimsel verilere dayanarak neticelendirilmesini esas aldık. Taranan bütün kaynaklardan alınan bilgiler mutlaka dipnotlarla alınan kaynağa atıf yapılarak gösterilmiştir.

Bu çerçevede Fârâbî'nin mutluluk ve dil anlayışı için taradığımız kaynaklar konu açısından çok daha fazla bilgi sahibi olmamızı sağladı ve dolayısıyla bu konu hakkında oldukça eksik ve yanlış bilgilere sahip olduğumuzu gösterdi. Oldukça geniş bir kavram olan mutluluk kavramının bir taraftan felsefi ve Fârâbî'deki anlamını ve önemini anlatmaya çalışırken diğer taraftan günümüzdeki insanların mutluluk anlayışlarıyla kıyas yapmaya çalıştık. Bu durum bize gösterdi ki Fârâbî'nin üzerinde durduğu mutluluk anlayışının ister felsefi olsun ister toplumsal ve isterse de bireysel olsun bugün herhangi bir yerde görülmesi ve anlamlandırılması mümkün gözükmemektedir. Tamamen düşünce ve insanın yaratılışıyla ilgili amaçlara dayanan bu mutluluğun bugünün dünyasında maddeye dayanan mutlulukla hiçbir ilgisi olmadığını müşahade ettik.

Bütün bunlar çerçevesinde bu tez çalışmasının ortaya çıkmasında ve çalışmanın tamamlanmasıyla bende oluşan mutluluğa önemli katkılar sunan arkadaşlarım, emeği geçen üniversite çalışanları, değerli yorumları ve destekleriyle bu çalışmayı bana kolaylaştıran danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül DOĞRUCAN'a ve her zaman arkamda durup desteklerini esirgemeyen aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Büşra Nazan KAYA

GİRİŞ

Fârâbî yaşadığı dönemin en önemli filozofu kabul edilmektedir. O dönemden bu yana çağlar aşan düşünce yapısı ve felsefi fikirleriyle “Muallim-i Sâni” olarak adlandırılmıştır.¹ Felsefi konular başta olmak üzere birçok konuda oldukça değerli eserler ortaya koyan Fârâbî’nin çağları aşan görüşleri, fikirleri ve bunları içeren eserleri doğudan batıya dünyanın hemen her noktasında ilgi çekmektedir. İslam dünyası başta olmak üzere özellikle batıda Fârâbî’nin düşünce dünyası üzerine yapılan bilimsel araştırmalar bu ilginin bir neticesi olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak yapılan bu araştırmaların halen Fârâbî’nin engin düşünce dünyasını net olarak ifade edebildiği ve felsefi düşüncesinin net olarak anlaşılabilirdiği anlamını taşımamaktadır.

Temel felsefi konular gibi mutluluk kavramını ele alan Fârâbî bu kavramı sorgulamaya ve tartışmaya açarak temel mutluluğun ne olduğu, kaynaklarının neler olduğu ve bu mutluluğa nasıl ulaşılabileceği konusunda düşüncelerini ortaya koymaktadır. Fârâbî’nin felsefe sisteminde mutluluk kavramı bu çerçevede düşünüldüğünde hem bizler açısından hem de mutluluğu günümüzde sadece maddede arayan topluluklar açısından son derece önemli olmaktadır. Bu yüzden insan yaşamını doğrudan ilgilendiren mutluluk kavramının anlaşılması aslında insanın kendisini anlaması olacaktır.

Fârâbî’ye göre mutluluk her zaman kendiliğinden seçilen belirli bir amacı kapsamaktadır.² Diğer şeyler için araç olarak kullanılamayan mutluluğun bu anlamda asıl olması da bundan kaynaklanmaktadır. Her ne kadar insan yaşantısında seçebileceği birçok araç ve amaç olsa da bunların hepsi insanın mutluluğa ulaşması için bir araçtır. Buradaki tek amaç insanın mutluluğa ulaşmasıdır.

Bu doğrultuda bu araçlardan en önemlisi olarak da Fârâbî dil bilimini göstermiştir³. Bireylerin etrafındaki nesneleri, olayları ve fiilleri daha iyi anlaması ve bunları muhatabına ifade ederken onun anlayacağı bir dille ifade etmesi mutluluğun ilk adımıdır ona göre. Çünkü birbirlerini iyi anlayan birey ve toplumlar kendilerini mutlu veya mutsuz edecek kavramları da daha kolay ayırt edebilecektir. Bu ayırt etme ise insanın yaratılış gayesi olarak devamlı iyi yönde olmak durumundadır. Bu sayede insan hep iyiyi arayacak ve sonunda kazandığı erdemlerle birlikte hakiki mutluluğa ulaşmış olacaktır. Bu yüzden dil ve mutluluk arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır.

¹ Ayni: 2020, 23.

² Fârâbî: 1990, 98.

³ Fârâbî: 1990, 138.

Yine mutluluk kendisiyle birlikte iyinin de kendisidir. Yani mutluluğa götüren her şey iyidir. İyi olmak insanın mutluluğa sahip olması için gereklidir. Bir insan iyi olduğu ölçüde mutludur. İyilik mutluluğun temelidir. Mutluluk insanın doğuştan sahip olduğu ve vazgeçemeyeceği en önemli hakkıdır. Mutluluk hakkının kullanılması için insanın özgürce seçimler yapabilmesi gerekir.⁴ Bu özgürlük ise mutluluğa götürecekt olan araçların seçilmesinde belirli olmaktadır. Fârâbî'ye göre yaratılış itibarıyla insan her zaman iyiyi yani mutlu olmayı seçecektir.⁵ Kötü olanı veya mutsuzluğu seçmesi mümkün değildir. Çünkü Tanrı'nın insanı yaratması ve ona kendi özünü koyması bu yolla gerçekleşmiştir.

Bu konuda Fârâbî'nin ahlak felsefesinin iyi anlaşılması hem mutluluk açısından hem de dil ile ilişkisi açısından belirleyici olacaktır. Fârâbî'nin ahlaki düşünce üzerine yaklaşımı insanın nasıl yaşaması gerektiği ve doğru yanlış, iyi kötü kavramlarının değerlendirilmesi üzerinde şekillenmiştir. İnsanın nasıl yaşaması gerektiği sorusu üzerinde birçok değerlendirme yapan ve fikirler beyan eden Fârâbî bazı insanların iyi ve zevkli hayat ile mutluluk aradıklarını bazı insanların ise özellikle dini hassasiyetler üzerinden Tanrı emirlerine göre bir hayat seçtikleri üzerinde durmaktadır. Bu sebeple her insanın mutluluk anlayışının farklı olduğu üzerinde duran Fârâbî dil konusunda ise daha çok toplumsal mutluluk üzerinde durmaktadır. Toplum içinde ve toplumlar arasında sağlanan iletişim dil ile yapıldığı için dilin ilk kullanılmaya başlandığı zamandan itibaren kullanılan lafızların, sözlerin ve bunların zihinde oluşan şekillerinin iyi anlaşılması Fârâbî'nin felsefe sistemine göre mutluluğun ilk adımıdır.

Ahlak felsefesinin diğer yaklaşımını oluşturan iyi ve kötü kavramları üzerinde yapılan değerlendirme ise ikinci planda kalmaktadır. Çünkü Fârâbî'ye göre mutluluğu direkt olarak ele alan ve insanın mutluluğa ulaşmasını en kısa yoldan sağlayacak olan yaklaşım birinci yaklaşımdır. Dolayısıyla Fârâbî dil, mutluluk ve ahlak ilişkisi üçgeninde sorulacak en anlamlı sorunun nasıl yaşamalıyım? Olması gerektiği üzerinde durur.⁶

Fârâbî'nin kaleme aldığı eserler incelendiğinde yukarıda belirttiğimiz nasıl yaşamalıyım sorusunun cevabı rahatlıkla anlaşılabilir. Zira mutluluk konusunu felsefi bir problem olarak ele alıp tartışmak onun her halükârda dil ile ilişkisini de ortaya koyacaktır. Ayrıca mutluluğa ulaşılması için nasıl yaşanması gerektiği konusunda da fikir verici olacaktır. Çünkü Fârâbî felsefesine göre insan mutluluğu, birbiriyle yakından ilişkili olan ve birbirinden ayrılması düşünülemeyen bir sistemler bütünüdür. Ahlak, mantık, dil, metafizik, siyaset, din vb. birçok felsefi konu Fârâbî'nin felsefi sisteminde mutlulukla ilişkilidir. Ancak bu ilişkiyi kurmak ve

⁴ Fârâbî: 2003, 145.

⁵ Fârâbî: 2003, 156.

⁶ Fârâbî: 1990, 137.

anlamak için faal bir aklın çalışması gerekir. Bu akıl sayesinde insan düşünce gücünü de katarak mutluluk için gerekli olan erdemlere sahip olacaktır. Bu ise insanı yaratılış gayesi olan hakiki mutluluğa götürecektir.

Diğer taraftan Fârâbî filozofluğunun yanı sıra önemli bir bilim adamıdır. Metafizik, kozmoloji, tıp, antropoloji, psikoloji ve daha birçok bilim açısından otorite kabul edilmektedir. Bugün Avrupa'nın en önemli üniversitelerinde fikirleri tartışılmakta ve yazdığı eserler ders kitabı olarak okutulmaktadır. Bütün bunlar Fârâbî'nin geçmişten günümüze uzayan popülerliğine bir sebep olarak gösterilebilir.

Bununla birlikte hem birey açısından hem de toplum açısından ele alındığında ortak mutluluğa ulaşılması temel ortak sorunların ortak düşünme yöntemleriyle yok edilmesi gerekmektedir. Bu yüzden mutluluğa ulaşmak isteyen birey ve toplum dil açısından bir yetkinliğe ulaşmalı ve problemleri bu yolla çözerek en üst merteye olan mutluluğa ulaşmalıdır. Bu da düşünce sistemlerinin sağlamlaşmasına ve mantıkla mutluluğun ilişkilendirilmesine bağlıdır.

Bu bağlamda yukarıda belirttiğimiz anlamda mutluluğa ulaşmak için bireyler ve toplumlar arasındaki anlam bulanıklığının giderilmesi görevi dildedir. Bu görev doğrultusunda sözcüklerin anlamları, ifade etmek istedikleri ve nesnelerin bu doğrultuda isimlendirilmesi dilin işlevselliğinin kanıtıdır. Bu durumda dilin işlevselliğini yerine getirmesi ortadaki bulanıklığın kalkmasına sebep olacak ve mutluluğa ulaşma konusunda insanın eli daha da güçlenecektir. Bu konu daha net olarak şu şekilde ifade edilebilir: Mutluluk nedir sorusu sorulduğunda her insan farklı cevaplar verebilmektedir. Fârâbî bu konuda farklı cevaplar verilmesini dil konusundaki sıkıntılara bağlamaktadır. Ona göre her insana sorulan aynı sorunun cevabı farklı olamaz. Bu konuda cevapların farklı olması ifade etme şekline kaynaklanmaktadır. Aslında cevap tektir. Ancak bireylere göre bu tek olan cevabın mahiyeti farklı olduğundan cevaplar farklıymış gibi algılanmaktadır. İşte bu farklılık da Fârâbî'ye göre sorulan soruya verilen cevaplar için kullanılan metotlarda farklılık bulunmasından kaynaklanmaktadır.

Dil ve mutluluk arasındaki ilişki Fârâbî'nin üzerinde durduğu önemli konulardan birini teşkil etmektedir. İnsanın mutlu olmasını yaratılış gayesine uygun yaşamasına bağlayan Fârâbî böylece insanın mutluluğu yakalamasının ancak bu şekilde mümkün olacağını savunmaktadır. Ona göre yukarıda saydığımız bilimlerin hepsi birbiriyle ilişkilidir ve hepsi de insanın mutluluğu için çalışmaktadır. Dolayısıyla herhangi birinin mutsuzluğa sebep olması bütün sistemi etkileyecek ve insan mutluluğa ulaşamamış olacaktır. Geçici mutluluk kaynakları olan para, mevki, tatil, çocuk vb. kavramlar asla bu sistemin bütünü sağlayacağı mutluluğu insana veremeyecek ve neticede insan yine mutsuz olacaktır.

Fârâbî'nin dil ve mutluluk arasındaki ilişkiye dair görüşleri Sokrates'in düşüncelerine dayanan, insan için felsefe düşüncesiyle örtüşmektedir. Buna göre insan zihninin bilme ve öğrenme konusunda sınırlı olması nesnel bilginin herkes tarafından geçerli olmasını olanaksız kılmaktadır. Bu sebeple bu şekilde akla dayanan bilginin temelinde göreceli bilgiler yer almaktadır. Ancak bu görüşü her ne kadar Fârâbî benimsemiş olsa da mutluluğun anlamının tek olduğu ve her insan için ulaşılması gereken tek bir mutluluk kaynağı olduğu üzerinde durmaktadır. Sokrates'in görüşünde yer alan göreceli bilgiler ise her insanın bu konuda anladıklarını farklı şekillerde ifade etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu ise mutluluk açısından dilin önemini ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte İslam dünyasında da ortaya çıkan dil ve anlam sorunu konusunda görüşlerini ve fikirlerini açıklamaktan çekinmeyen Fârâbî ilk olarak beyan ve belagat ilimleri çerçevesinde yapılan anlam ve dil çalışmalarını felsefî yönleriyle ele alarak mutlulukla ilişkilendirmiştir. Mantık ilminin İslam felsefesinde yer edinmeye başlamasıyla dil konusunda anlam yönünden bazı fikir ayrılıkları görülse de temelde birçok İslam filozofu Fârâbî'nin dil mutluluk ilişkisi üzerinde önemli ölçüde tartışmalar yapmışlardır. Bu tartışmalar daha ziyade mantıkçı ve nahivci alimler arasında dilin anlamı ve söz dizimi konusunda gerçekleşmiştir⁷. Fârâbî'nin dil konusundaki fikirleri ise bu kısır tartışmalardan oldukça farklı olarak felsefenin temel konularından olan mutluluk üzerine şekillenmiştir⁸. Ancak her ne kadar bu tartışmalarda tarafsız bir tavır sergiler gibi görülse de mantığın dil üzerindeki etkisini nahivden üstün tutmuş ve zaman zaman bu konuda nahivciler tarafından eleştirilmiştir. Kendi görüşlerini oldukça anlaşılır bir şekilde ortaya koyan Fârâbî nahiv ve mantık konusunda ortaya konan problem ve tartışmaları bir uzlaştırmacı edasıyla ele almış ve bu eleştirilere kendi görüşleriyle cevap vermiştir.

Fârâbî toplumlarda dilin ortaya çıkışını ve iletişim ile mutluluk aracı olarak kullanılmasını, tarihsel olarak insanların kullanımı gözleminden yola çıkarak ortaya atmıştır. Bu tarihsel fikir öngörüsüne zaman zaman antropolojiyi de ekleyen Fârâbî dili toplumsal hayatın önceliği olarak görmektedir. Bu çerçevede toplum açısından mutluluğun gerçekleşmesi de dil ile ilişkilendirildiğinde ortaya çıkmaktadır. Realist bir görüş açısıyla dil ve mutluluk ilişkisini ele alan Fârâbî dilin kökenini uzlaşma olarak belirlemiştir.⁹

⁷ Sekkaki: 1989, 13-14.

⁸ Fârâbî: 1990, 141.

⁹ Fârâbî: 1990, 164.

BİRİNCİ BÖLÜM

FÂRÂBÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Hayatı

Fârâbî'nin kendi eliyle yazmış olduğu otobiyografi veya onu anlatan bir biyografisi bulunmamaktadır. Farabi'nin hayatıyla ilgili bilgiler kendisinden sonra onun hayatıyla ilgili olarak ortaya konan eserlerden elde edilmektedir.

Bu çerçevede asıl ismi Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî¹⁰ olan Farabi, Orta Asya'da Türkistan bölgesindeki Farab şehri yakınlarındaki Vesiç denen bölgede dünyaya gelmiştir. Farab şehri daha sonra Otrar olarak anılmıştır. Miladi 870 senesinde dünyaya gelen Farabi'nin ailesi asker kökenli olup babası doğduğu yer olan Vesiç'in komutanı olarak bilinmektedir.¹¹ Aristoteles'ten sonra "Muallim-i Sani" olarak adlandırılan Farabi batı dünyasında "Alpharabus" ve "Avennasar" isimleriyle bilinmektedir.¹²

Kaynaklarda çocukluğu ve eğitimi ile ilgili çok az bilgi bulunmaktadır. Bu yüzden Fârâbî'nin filozof olma yolunda hangi adımlardan geçtiği ve nasıl bir eğitim aldığı ile ilgili bilgiler son derece sınırlıdır. Bunlarla birlikte eğitiminin önemli bir bölümünü döneminin kültür ve eğitim merkezi olan Farab şehrinde aldığı kaynaklarda belirtilmektedir.¹³ Burada eğitimi tamamlayan Fârâbî daha sonra ise Farab şehrine kadılık da yapmıştır.¹⁴ Kadılık yaptığı dönemde bir rivayete göre kendisine hediye edilen ve Aristo'ya ait olan felsefe kitaplarını okuyan Fârâbî bu kitaplardan oldukça etkilenmiş ve hayatının geri kalanını bu ilme ayırmaya karar vermiştir.¹⁵ Bu sebeple yaşadığı yeri bırakarak farklı ilimleri öğrenmek ve felsefe açısından bilmediklerini anlamak için ilim seferine çıkmıştır. Ömrü boyunca şehir şehir gezen Fârâbî ilk olarak yaşadığı dönemin en önemli kültür ve ilim şehirleri olan Semerkant ve Buhara'ya gitmiş buradaki alimlerin ders halkalarına iştirak etmiştir. Buralardaki ilim meclislerinden son derece istifade ederek devrin en önemli ilim merkezi olan ve yaklaşık yirmi sene kalacağı Bağdat'a geçmiştir. Burada dil ve mantık üzerine yoğunlaşan Fârâbî dil eğitimi dönemin ünlü alimi İbnü's-Serrâc'tan, mantık ilmini ise bir Hristiyan olan Ebû Bişr Mattâ b. Yûnus'tan almıştır.¹⁶ Yine İbnü's Serrac'tan Arapça öğrenmiştir. Felsefeye olan merakı

¹⁰ Kaya: 1995, 145-162.

¹¹ Hammond: 2001, 3.

¹² Ayni: 2020, 23.

¹³ Kaya: 1995, 145.

¹⁴ Kaya: 1995, 145.

¹⁵ Sayılı: 1951, 54.

¹⁶ Kaya: 1995, 146.

sebebiyle yollara düşen Fârâbî Yunan felsefesine hâkim ve yorumlama kabiliyetiyle meşhur Hristiyan Yuhanna b. Haylan'dan da felsefe dersleri alarak felsefeye adım atmıştır.¹⁷

Bağdat'ta ilim öğrenmeye devam eden Fârâbî özellikle felsefe konusunda kendini geliştirmeye devam etmiş diğer taraftan da zamanın bütün ilimlerini kendinde toplayacak kadar ilimle meşgul olmuştur. Felsefe alanında yaptığı çalışmalar sayesinde kendisine özgü bir felsefe sistemi oluşturan Fârâbî günümüze kadar ulaşan eserlerinin neredeyse tamamını Bağdat'ta kaleme almıştır. Kısacası Bağdat Fârâbî için tam bir ilim yuvası olmuştur.

Bağdat'ta geçirdiği uzun sürenin ardından siyasi gelişmelere bağlı olarak iç karışıklıkların artması ve ilmi hayatta bazı sıkıntıların baş göstermesi Fârâbî'yi rahatsız etmiştir. Bağdat'tan ayrılmayı düşünen Fârâbî'nin bu sırada yakın dostu olan Halep emiri Seyf'üddevle'den davet alması onun hayatında yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Seyf'üddevle'nin davetiyle Halep'e giden Fârâbî burada ilmi çalışmalarına devam etmiştir.¹⁸ daha sonra buradan Mısır'a geçen Fârâbî buradan da Seyf'üddevle tarafından ele geçirilen Şam'a gelmiştir. Şam'da hayatının sonuna kadar kalan Fârâbî bir yandan talebe yetiştirmiş diğer taraftan o dönemden bu döneme uzanan ve kendisine ikinci muallimlik verilecek eserlerini kaleme almaya devam etmiştir¹⁹.

Miladi 950 yılında Şam'da vefat eden Fârâbî'nin kabri de Şam'da bulunmaktadır.²⁰

Kişiliği

Fârâbî'nin yaşamı boyunca mütevazı bir hayat sürdüğü bilinmektedir. Hiç evlenmemiş ve çocuk sahibi olmamıştır. Bunlarla birlikte ilim konusunda son derece azimli ve istekli olan Fârâbî dünyevi zevklerin peşinden gitmeyip doğrunun peşinde giden ve bu konuda bütün benliğini harcayan zeki bir insan olduğu bilinmektedir.²¹ Bu anlamda özellikle Platon'un felsefi görüşlerinden etkilenecek aldığı eğitimin ve kişiliğinin de etkisiyle kendine özgü bir felsefe sistemi oluşturmayı başarmıştır²². Bu sebeple İslam coğrafyasında kendisine Aristoteles'den sonra ikinci muallim manasına gelen "Muallim-i Sani" demektedir.

Fârâbî'nin İranlı olduğu ve Şii mezhebine bağlı olduğu gibi bazı söylentiler yayılsa da bu doğru değildir. Eserlerine bakıldığında Şiilikle ilgili herhangi bir söyleme veya terime

¹⁷ Dağ: 2003, 21.

¹⁸ Kızılcık: 2017, 5.

¹⁹ Kaya: 1995, 145-146.

²⁰ Ülken: 1935, 5.

²¹ Kaya: 1995, 147.

²² Sayılı: 1951, 53-54.

rastlanılmamaktadır. Ancak Fârâbî'nin Türk olduğu ve her zaman Türk kıyafetleriyle dolaştığı kaynaklarda belirtilmektedir.²³ Bununla birlikte babasının Abbasi halifesinin ordusunda komutanlık yaptığı da kaynaklarda belirtilen diğer bilgilerdendir.

Bu çerçevede değerlendirildiğinde Fârâbî'nin maddiyata değer vermeyen mutluluğa ve ahlak güzelliğine önem veren bir kişiliğe sahip olduğunu görüyoruz. Bu durum hem felsefi fikirlerine hem de bu fikirlerini net bir şekilde ifade ettiği eserlerine yansımıştır. Hatta bir şiirinde bu kişiliğini şu şekilde ifade etmektedir: “Zamanın dengesiz, sohbetin faydasız; her başkanda bir bezginlik, her başta bir sızı olduğunu görünce, evime çekildim.”²⁴ En yakın dostlarından olan Seyfû'ddevle zaman zaman Fârâbî'ye ikramlarda bulunmak istemiştir. Ancak Fârâbî çoğa tamah etmeyip kendisine yetenden fazlasını istememiştir.

Fârâbî'nin Yaşadığı Dönemde İslam Coğrafyasında İlim Dünyası

Tarih boyunca birçok alim ve düşünür yaşadıkları dönemine ilmi ve siyasi atmosferinden etkilenmiştir. Bu etkileşim kendi dönemlerinden sonra gelenler üzerinde de önemli bir iz bırakmıştır. Bu çerçevede Fârâbî'nin de felsefi düşünceleri ve siyasetle ilgili görüşleri yaşadığı dönemden etkilenmiş ve ona göre şekillenmiştir. Dolayısıyla Fârâbî'nin yaşadığı dönemin ilmi ve siyasi atmosferini iyi bir şekilde anlamak tez çalışmasının amacına ulaşmasında etkili olacaktır.

Fârâbî'nin doğduğu yıl olan miladi 870 senesinde İslam coğrafyası üzerinde Abbasi Hanedanlığı hüküm sürmekteydi. Ancak Abbasiler bu dönemde son derece zayıflamış ve halifeliğin hâkim olduğu topraklarda farklı din ve mezhebe inanan farklı devletler kurulmuştur. Bu devletlerin hepsi İslam çerçevesi içinde Abbasi halifesine bağlı iken siyasi olarak kendi başlarına hareket ediyor ve bu sebeple çatışmalar kaçınılmaz oluyordu. Abbasi halifesi özellikle İslam dünyasındaki Sünni kesimin temsilcisi olarak Bağdat'ta bulunuyor ve bu yüzden de İslam memleketleri arasında Bağdat'ın ilmi ve idari yapısı oldukça ön plana çıkıyordu²⁵.

Diğer taraftan yine bu dönemde İslam coğrafyasında Şii mezhebine mensup hanedanlıkların da kurulduğu görülmektedir.²⁶ Fârâbî ise doğduğu topraklar itibarıyla önce Samani Devleti'nin hakimiyetinde olan bölgede yaşamış daha sonra ise Abbasîlerin en güçlü olduğu ve halifelik merkezi şehir olan Bağdat'ta yirmi yılı aşkın bir süre geçirmiştir. Bağdat'ın Şii Büveyhiler tarafından işgal edilmesinden biraz önce dostu Seyf'üddevle'nin daveti üzerine

²³ Sayılı: 1951, 55-56

²⁴ Özcan: 2006, 14.

²⁵ Sherwani: 1950, 440.

²⁶ Sherwani: 1950, 442

Hamdanilerin hâkim olduğu topraklara yerleşmiştir. Yine o dönemde İhşitler'in hâkim olduğu Mısır'a seyahat etmiş ve dönüşünde Şam'da vefat etmiştir. Bütün bunlar değerlendirildiğinde İslam coğrafyasında hem siyasi hem kültürel hem de ilmi olarak önemli farklılıkların olduğu görülmektedir. Müslümanların hâkim oldukları topraklar önemli medeniyetlerin kurulduğu ve geliştiği topraklar olsa da Müslümanlar arasında siyasi olarak sağlanamayan birlik sebebiyle birçok çatışma yaşanıyor ve önemli ilim merkezleri de bundan nasibini alıyordu²⁷.

Fârâbî'nin gezmiş olduğu bölgelerde İslami ilimler son derece önemli görülürken diğer taraftan da Roma kültürü ve ilmi, Helenistik kültür, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi kadim kültürlerin İslami ilim dünyasına etkileri de görülmektedir. Ayrıca İbn-i Sina'dan kalan bir miras olan Platonculuk düşüncesi Müslüman coğrafyasındaki alimler arasında ilgi görmekteydi.²⁸ İslam dünyasında görülen bu ilginin yanı sıra kendi özünden ortaya konulan ilmi düşünce ve kültür bu yeni düşünce ile bir rekabet halindeydi. Bu sebeple İslam'ın kadim mezheplerinin karşısında farklı düşüncelerle farklı mezhepler ortaya çıkmış ve bu mezheplerin sağladığı fikirler de İslam coğrafyasında yayılma imkânı bulmuştur. Ayrıca bu yeni görüşlerin ortaya çıkmasında yabancı fikirlerin ve kültürlerin de etkisinin olduğu bir gerçektir.²⁹

Fârâbî'nin yaşadığı dönemde bir Arap devleti olan Abbasi hanedanlığının egemen olduğunu yukarıda belirtmiştik. Burada dikkat çekilecek bir diğer nokta da bu dönemden sonra Abbasi ordusunda ve devlet kademelerinde Türklerin görev almasıdır. Özellikle Türklerin desteğiyle halifeliği alan Mu'tasım zamanında Abbasiler içerisindeki Türklerde önemli artışlar görülmüştür. Özellikle Abbasi ordusunda görev alan Türkler maharetli olmaları ve savaşlarda gösterdikleri başarılarla dikkat çekmiştir. Dolayısıyla bir Türk olan Fârâbî'nin babasının da Abbasi ordusunda bir komutan olarak görev yapması bu döneme denk gelmektedir.³⁰ Bu çerçevede Türklerin tarih boyunca sahip oldukları gelenek ve yönetim usulleri Abbasi topraklarında da yeşermeye başlamış ve bundan en büyük nasibi ise Fârâbî gibi alimler almıştır.

Tüm bunlar değerlendirildiğinde Fârâbî'nin yaşadığı dönemde İslam coğrafyasında bir birlikten ve ilmi yönden sadelikten bahsedilemez. Karışıklıklar, parçalanmışlıklar, farklı mezhepler ve görüşleri oldukça farklı olan alimler İslam coğrafyasında yer almaktaydı. Kimileri tarafından bu bir zenginlik olarak kabul edilse de kimileri tarafından da İslam coğrafyasındaki ayrılıkların bir sebebiydi.

²⁷ Sherwani: 1950, 350.

²⁸ Köroğlu: 2019, 22.

²⁹ Çelebi: 2006, 396.

³⁰ Yıldız: 1988, 35

Fârâbî'nin ise bu ortamdan etkilenmeden ilmi görüşlerini şekillendirmesi elbette beklenemez.³¹ Bu sebeple Fârâbî özellikle felsefî görüşlerini oluştururken yaşadığı dönemin hem siyasi hem ilmi farklılıklarını göz önüne alarak değerler oluşturmaya çalışmıştır. Bu değerlerin oluşması ve her insan için bunların değerli kabul edilmesi İslam dünyasındaki parçalanmışlığın da önüne geçecek ve ilmi olarak da birliğin gerçekleşmesini sağlayacaktı.

1.2. Eserleri

Fârâbî'nin hayatı boyunca kaleme aldığı eserlerinin sayısı 100'ü aşmaktadır. Bununla birlikte net olarak kaç adet yazdığı ve bunların isimleri hakkında net bilgiler bulunmamaktadır. Günümüze ulaşan eserlerin çoğu Rusça, Latince, Türkçe, Arapça, Farsça, İngilizce, İspanyolca, İtalyanca ve daha birçok dünya diline çevrilmiştir. Eserleri hakkında sayı ve isimleri açısından net bilgilerin bilinmemesi Fârâbî'nin eserlerinin tamamı konusunda güvenilir bir liste yapılmasını engellemiştir.³² Ayrıca yukarıda da belirttiğimiz gibi eserlerinin yanı sıra hayatını anlatan ve bu konuda bize daha ayrıntılı bilgiler veren bir otobiyografi de bulunmamaktadır. Bu çerçevede eserlerinden bir kısmını burada belirtmeyi uygun görüyoruz.

1.2.1. El-Medînetü'l-Fâzıla

Fârâbî'nin bilinen en önemli eseridir. "İdeal Devlet" anlamına gelen *el-Medînetü'l-Fâzıla* Fârâbî'nin felsefî yönünü en iyi şekilde belirten eserlerinden biridir. Fârâbî'nin olgunluk çağında ortaya koyduğu eser 942 yılında tamamlanmıştır. Ölmeden iki sene önce eserin tamamını tekrar gözden geçiren Fârâbî bazı düzenlemeler ve eklemeler yapmıştır. İlk olarak 1895 yılında Friedrich Heinrich Dieterici tarafından yayınlanan eserin Türkçe çevirisini ise ilk defa Ahmet Arslan yapmıştır.³³

İslam dünyasında hem mantık ilminin hem de felsefenin en önemli ismi olarak bilinen Fârâbî en çok siyaset felsefesiyle ön plana çıkmıştır. Buna bağlı olarak birçok araştırmacı ve bilim adamı onu İslam dünyasında siyaset felsefesinin kurucusu olarak kabul etmektedir.³⁴ *el-Medînetü'l-Fâzıla* isimli eserinde de siyaset felsefesinden ve bu konudaki düşüncelerinden bahseden Fârâbî'nin bu eserinde aktardığı düşünceler bir ütopya olarak algılanmış ancak buna rağmen doğu ve batı medeniyetlerinde en çok bilinen ve üzerine çalışma yapılan eser olarak dikkat çekmektedir.³⁵

³¹ Toka: 2018, 23.

³² Kaya: 1995, 157.

³³ Kaya: 1995, 157.

³⁴ Çelik: 2018, 266.

³⁵ Sezgül: 2008, 198.

1.2.2. Es-Siyâsetü'l-Medeniyye

Fârâbî'nin siyaset felsefesiyle ilgili diğer eseridir. İçerik olarak *el-Medînetü'l-Fâzıla* ile birbirini tamamlar nitelikte olan *es-Siyaset'ül-Medeniyye* Platon'un Devlet isimli kitabı örnek alınarak hazırlanmıştır. “Medeni Siyaset” anlamına gelen kitapta Fârâbî, devletin mükemmel hale gelmesinin yollarını açıklar ve bu konuda ahlakın rolünden bahseder.

1.2.3. Kitâbü'l-Mille

Kitap iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm din konusu üzerinde yoğunlaşırken dini liderlerin fıkıh-felsefe anlayışları üzerinde durmaktadır. İkinci bölümde ise “Medeni ilimler” başlığı altında ilimlerin tasnif edilmesinden bahseder.

1.2.4. Tahsîlü's-Sa'âde

“Mutluluğun Kazanılması” anlamındaki eser Fârâbî'nin ahlakla ilgili görüşlerini ele aldığı bir kitaptır. Siyasi, toplumsal ve ahlaki görüşlerin belirtildiği kitap mutluluğun yolunu insanlara göstermek amacıyla kaleme alınmıştır. Fârâbî eserde mutluluğa ulaşmak için dört yol önermektedir. Nazari erdemler, düşünme erdemleri, ahlaki erdemler ve ameli sanatlar olarak belirtilen bu dört yol Fârâbî'nin felsefe sisteminde ahlak ve zihin gücünü oluşturmaktadır.³⁶

Fârâbî'ye göre bu dört yolun ortak amacı insanı mutluluğa götürmesidir. Bu dört temel erdem kazanıldığında insan mutlu olacak olgunluğa ulaşmış olmaktadır. İnsanın bu dört temel erdeme ulaşması sonrasında ise insanın oluşturduğu toplumların ve şehirlerin mutlu olma meselesi ortaya çıkmaktadır.³⁷ Bu bağlamda toplumların da arzu edilen olgunluğa ve buna bağlı olarak mutluluğa ulaşması için bazı meselelerin bilinmesi gerekmektedir. Bu ise dünyanın bütünlüğünü meydana getiren birçok cismin birleşmesine benzeyen erdemlerin birleşmesini gerektirmektedir.

Fârâbî bu eserde mutluluğu iyiliğin en üst noktası, temeli ve en olgunu olarak tanımlamaktadır. Ona göre mutluluk tek başına bir şeyin özü veya kaynağı değil insanın çabalaması gereken ve ulaşması geren bir amaçtır. Bu amaca da ancak belirli bir olgunluk neticesinde ulaşılmaktadır. Bu yollardan geçen insan en son beşerî olgunluk olan mutluluğa rahatlıkla ulaşabilmektedir.³⁸ Ancak bu ulaşılabilirlik insanda doğuştan olan bir yetenek değildir. İnsan arayışlar çerçevesinde ve kitapta belirttiği dört temel yolu kullanarak yani mutluluğa götüren araçları kullanarak mutluluğa ulaşabilecektir. Ayrıca Fârâbî eserde belirttiğine göre insanın mutluluğa ulaşabilmesinin en önemli noktalarından birisi de mantık

³⁶ Fârâbî: 1999, 102.

³⁷ Fârâbî: 1999, 104.

³⁸ Fârâbî: 1999, 102.

ilmini öğrenmesi ve bunu bir araç olarak kullanmasıdır. ³⁹ Dolayısıyla bu eserde anlatmaya çalıştığı mantık ve mutluluk ilişkisi bir diğer eseri *Kitâbu't Tenbih'e* hazırlık olarak görülmelidir. *Kitâbu't Tenbih* isimli eserde ise mutluluk-mantık ilişkisine dil kavramını da ekleyen Fârâbî her iki eseri ortak bir noktada buluşturmuştur. Bu yüzden tez çalışmamızın konusu açısından temel kaynaklardan biri olan bu eser önem taşımaktadır.

1.2.5. El-Cem' Beyne Re'yeyi'l-Hakîmeyn

Fârâbî'nin Arapça olarak ele aldığı ilk eserlerdendir. Felsefe alanındaki eserlerinden olan *El-Cem' Beyne Re'yeyi'l-Hakîmeyn*, Platon ile Aristo arasındaki görüşler üzerinde durur. İki filozofa ait olan görüş ayrılıklarının görünüşte olduğunu belirten Fârâbî, bu eserinde iki filozofun düşüncelerini uzlaştırmaya çalışır.

1.2.6. Kitâb-u İhsâ-il-ulûm

İlimlerin sayımı veya tasnifi olarak bilinen eserde Fârâbî bilimleri tasnif ederek daha pratik olarak değerlendirilmelerini amaçlamıştır. Fârâbî bu kitapta yaptığı ilim tasnifini Aristo'ya benzer bir şekilde yapsa da bazı noktalarda ondan farklı bir tasnif yapar. İlimleri pratik ve teorik olarak sınıflandıran Fârâbî her ilmi mutlaka bir başlık altında belirtir.

1.2.7. Kitâbul-Hurûf

Fârâbî'nin dil ve gramer kitabıdır. Eser Muhsin Mehdi tarafından 1969 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. Farabi bu eserinde Arapça edatları Aristoteles'in sınıflandırmasıyla karşılaştırarak tasnif eder. Üç bölümden oluşan kitabın ilk bölümü Arapça edatların tek tek incelenmesinden oluşur. Kitabın en uzun bölümü olan bu bölüm “Harfler ve Kategorilerin İsimleri” başlığını taşımaktadır. İkinci bölümde ise dilin tarihine değinen ve kökeni hakkında bilgiler veren Fârâbî tarih, felsefe ve din arasındaki ilişki üzerinde değerlendirmeler yapar ve görüşlerini belirtir. Üçüncü ve son bölüm ise bir felsefi terminoloji ortaya koyar. Ayrıca soru edatlarının Aristo tarafından felsefi sorularda nasıl kullanıldığı üzerinde durur.⁴⁰

Fârâbî, *Kitâbul-Hurûf* isimli eserinde ortaya koyduğu görüşlerle zihinsel kavramların aynı olduğu ilkesini savunur. Duyulan şeylerden ve zihinde kaynaklanan etkilenmeler çevredeki nesneler üzerine delalet ederek o nesnelerin terimler sayesinde ifade edilmesini sağlamaktadır. Bu ise Fârâbî'ye göre dilin fiziki şeklini ortaya koyan en önemli göstergedir. Ayrıca eser Fârâbî'nin dil felsefesi açısından farklı görüşlere sahip olduğunu da ortaya koymaktadır. Yine dilin ortaya çıkışı, kaynağı ve tarihi konusunda bilgiler verilmekte olup dilin felsefe ile ilişkisinden ve diğer bilim dallarıyla ilişkisinden ayrıntılı bir şekilde bahsedilmektedir. Bu bağlamda Fârâbî'nin *Kitâbul-Hurûf* isimli eseri de çalışmamıza kaynak olarak aldığımız temel eserlerden biridir.

³⁹ Fârâbî: 1999, 103.

⁴⁰ Fârâbî: 2008, 8.

Fârâbî'nin yazmış olduğu eserlerin sayısının net bir şekilde bilinmediğini yukarıda belirtmiştik. Bu yüzden bu eserlerin hepsini burada zikretmemiz mümkün değildir. Ancak kategorisine göre diğer bilinen eserlerini de başlıklar halinde belirtmeyi çalışmamızın kapsamı açısından uygun görüyoruz.

1.2.8. Mantık İlmine Dair Eserleri

Kitâbu'l-Elfâz, Al-Tavti'a fi'l-Mantık, el-Fusûlu'l-Hamse, Cevâmi'-ü kütüb-il-mantık, Kitab-üş müdhal fi'l-mantık, Fusûl-u yuhtâc ileyhâ fi sînâat-il-mantık, Kitâb-ü kıyâs sagîr, El-Elfazu'l-Müsta'mele fi'l-Mantık, Kitâb-ün fi's-safsata, Kitâbu İsâguci.

1.2.9. Uygulamalı Bilimlere Dair Eserleri

Kitâb-ül-usul, Kitâb-ün-nüket fi-mâ yesihhü velâ yesihhü min ahkâm-in-nücüm, Kitâb-ül-mûsikî'l-kebîr, Kitâb-ül-mğdhal fi'l-mûsikî

1.2.10. İlahiyat ve Din Felsefesine Dair Eserleri

Kitâb-ün fi'l-akl, Kitâb-ü uyûn-il-mesâil, itâb-ül-vâhid ve'l-vahde, Kitâb-u felsefet-i Eflatûn, Felsefet Aristutalis, El-mesâil-ül-felsefiye ve'l-ecvibet-ü'anha, Kitâb-ü füsûs-il-hikem.

1.2.11. Ahlak ve Siyaset Felsefesine Dair Eserleri

Kitâb-üt-tenbîh alâ sebil-il-saâde, Kitâb-ül-elfâz-il-Eflâtuniye, Mebâdi 'l-mevcûdât

Bu sayılanlar haricinde Fârâbî'nin bilinen ve bilinmeyen birçok eseri mevcuttur. Fârâbî'nin eserlerinin listeli bir şekilde bir araya toplandığı çalışma Hüseyin Gazi Topdemir tarafından yapılmıştır. Topdemir'in “Doğu Bilgeliği'nin Kapısı: Farabi” isimli eserinde Fârâbî'nin eserleri hakkında listeli bir bilgiye ulaşılabilir.⁴¹

1.3. Fârâbî'nin İlmi Metodu

Fârâbî ömrü boyunca ilgi duyduğu ve ömrünü adadığı felsefe alanında bir sistem oluşturmak ve buna bağlı olarak ilimlerin bu sistemle ilişkisini belirtmek istemiştir. Bu ilişkiyi ise çeşitli metotlarla açıklayan Fârâbî ele aldığı her ilim için felsefi açıdan farklı metotlarla değerlendirmiştir. Böylece İslam inancının oldukça mesafeli kaldığı felsefe ve Aristoteles sistemini bir noktada buluşturmayı amaçlamıştır.⁴² Tüm bunlar ele alındığında İslam çerçevesinde gelişen İslam felsefesini terminoloji, mantık ve problemlerle ele alan Fârâbî'nin metodu Aristoteles mantığını temele alan akılcı bir metafizik olarak değerlendirilebilir. Böylece İslam felsefesiyle Aristoteles'in felsefesini uzlaştırmayı amaçlayan Fârâbî'ye göre diğer tüm

⁴¹ Farabi'nin eser listesi için bkz. Hüseyin Gazi Topdemir, Doğu Bilgeliğinin Kapısı: Fârâbî, Say Yayınları, İstanbul, 2010, s.19-21

⁴² Korkut: 2012, 143.

ilimler gibi felsefe de tek bir hakikate hizmet etmektedir. Ancak bu hizmet diğer ilimlerin hizmetine benzemez. Yani felsefe kendine özgü bir sistem oluşturarak hakikate hizmet etmektedir.

Fârâbî İslam felsefesi çerçevesinde kurmak istediği sistemde Yeni Platonculuğun etkisi görülmektedir. Bu sayede İslam dünyasına yabancı olan felsefe rahat bir şekilde gelişme imkânı bulmaktadır. Fârâbî'nin ele aldığı ve İslam felsefesiyle ilişkilendirdiği Yeni Platonculuk ile diğer İslam filozofları kendi yorumlarını da katarak İslam'a özgü bir felsefenin oluşmasına yardımcı olmuşlardır.⁴³

Yine Fârâbî'nin İslam felsefe tarihi açısından önemi Yunan filozoflarının görüşleriyle İslam filozoflarının görüşleri arasında ortak noktalar bularak İslam felsefesini yüksek seviyeye çıkarması ve İslam için son derece kutsal sayılan vahyi felsefe ile ilişkilendirmesi olmuştur.⁴⁴ Ancak bunu yaparken ne Yunan filozoflarından ne de kendinden önceki İslam felsefesi düşünürlerinden taklit veya nakil yoluna gitmemiş kendi düşüncelerine dayanarak özgün bir sistemle bunu gerçekleştirmiştir.⁴⁵

Kendine özgü bir şekilde oluşturduğu sistemde eleştiriye de yer veren Fârâbî önemli düşünürlerin fikirlerine reddiyeler kaleme almıştır. Bunların en önemlileri arasında Yahya en-Nahvî'ye reddiye, Calinos'a reddiye, Râzî'ye reddiye isimli reddiyeler bulunmaktadır. Felsefi sistemini oluştururken hem eleştirci hem de uzlaşmacı bir tavırla fikirlerini ortaya koyan Fârâbî bütün bu sistem ve düşüncelerinden ortaya çıkan tartışmaları mutlaka bir sonuca ulaştırmak ister. Sonuca ulaşma yolunda ise akılcı bir metafiziğin yanında akıl yürüterek ve tahminlerde bulunarak değerlendirmeler yapar ve sonuca ulaşır.⁴⁶

1.3.1. İlimlerin Tasnifi

İlim tasnifi konusu temelleri Antik Yunan'a dayanan oldukça eski bir meseledir. Aristo'nun konu, metot ve amaç bakımından sınıflandırma yapması ilim tasnifi konusunda bir ilk olarak kabul edilir. İslam coğrafyası üzerinde ve oldukça geniş bir ilim coğrafyasında Aristo'nun ilim tasnifi etkili olmuştur.⁴⁷

Fârâbî felsefesini oluştururken ilimleri beş bölüme ayırmaktadır. Mantık, Dil, Matematik, Metafizik, Siyaset-fıkıh- kelim olarak ilimleri tasnif eden Fârâbî, fıkıh ve kelamı siyasetle birleştirerek felsefe ve dini ilimlerin birleştirilmesini ve kurduğu sistemde bunun ayırt edici bir özellik olmasını sağlamıştır. Bu sayede dini ilimlerin de siyasetle ele alınmasını ve bu

⁴³ Bircan: 2008, 48.

⁴⁴ Cevizci: 2000, 100.

⁴⁵ Korkut: 2012, 123.

⁴⁶ Ülken: 1998, 54.

⁴⁷ Şahin: 2016, 152.

doğrultuda felsefe çerçevesine dahil olduğunu ve dini ilimlerdeki önemli ilkelerin bu sayede oluştuğunu düşünür. Ona göre ameli konularda ameli felsefe, nazari konularda nazari felsefe dini ilimlere öncülük etmiştir. Bu sebeple bu ilimler arasında asıl olan ilim felsefi ilimlerdir. Bunu ise “*Kitab’ül Mille*” isimli eserinden şu sözleriyle anlıyoruz:

Dinde belirlenmiş görüşler üzerinde fakîh olan birinin, eylemler konusunda fakîh olan birinin bildiklerini biliyor olması gereklidir. Dinde yer alan ameli hususlarda fıkıh, öyleyse, siyâsetin içerdiği küllîlerin cüz’îleri olan şeyleri içine alır ve öyleyse fıkıh, siyâset ilminin (‘ilmü’l medenî) bir parçasıdır ve (bu sebeple) ameli felsefeye dahildir. Dinde bulunan nazari şeylerde fıkıh ise ya nazari felsefenin içerdiği küllîlerin cüz’îlerini içerir ya da nazari felsefeye dahil olan şeylerin benzetimlerini (misâlât) içerir; öyleyse fıkıh, nazari felsefenin bir bölümü olup ona dahildir. Ve nazari ilim asıldır.⁴⁸

Görüldüğü üzere Fârâbî’ye göre hakikat din ile değildir. Bu konuda din sadece bir temsildir. Felsefe ise hakikatin direkt olarak ifade ediliş şeklini yansıtmaktadır. Bu çerçevede felsefi ilimler hakikati araştırıp onu bulmayı amaçlayan gerçek ilimleri oluştururken dini ilimlerse hakikat konusunda bir temsildir ve gerçek hakikati yansıtmazlar. Böylece eşyanın hakikatine ulaşıldığı anda nefis istediği olgunluğa ulaşmış demektir. Ayrıca hakikat için uğraşp da elde ettiği neticeyi hakikatin haricinde kullanan bir kişinin varlığı söz konusu bile olamaz.

1.3.1.1 Mantık

Fârâbî filozofluğunun yanı sıra yaşadığı dönemden en önemli mantıkçılardan biri olarak görülmüştür. Onun mantık alanında yaptığı çalışmalar gördüğü eksiklikleri gidermek ve zayıf yönleri kuvvetlendirmek şeklinde olmuştur. Bu sayede mantık ilmindeki maharetini ortaya koymayı başaran Fârâbî mantık ilminin de daha anlaşılır hale gelmesini sağlamıştır.⁴⁹

Bu çerçevede mantık ilmine ayrı bir önem veren Fârâbî mantığın bilimlerin tasnifinde önemli bir yeri olduğuna inanmaktadır. Hatta bilimlerin tasnif edilmesinde tek metot burhani kıyastır. Bu sayede mutlak kesinliğe ulaşılmaktadır. Mantık ilminde metodunu oluştururken bilgiyi üç kısma ayıran Fârâbî birinci kısma bir şeyin yalnızca varlıkla ilgili olan kesinliğini koyar ve bunu varlık bilgisi olarak adlandırır. İkinci kısma bir şeyin yalnızca varlık sebebindeki kesinliği yerleştirir. Üçüncü kısma ise hem varlığa dair hem de varlığın sebebine dair kesinlik adını verir. Böylece mantık ilminde kesin olan kuralların yalnızca bu üç kısım ile öğrenilmesi gerektiğini vurgular. İlmi öğrenmeyi talep eden de bu üç kısımdan birini talep eder.⁵⁰

Fârâbî mantık ilmiyle iç içe kurduğu felsefi sisteminde varlığın manevi ilkesini kabul etmekle beraber geometri mantığını esas alır. Felsefe varlık olarak düşünüldüğünde Fârâbî’ye

⁴⁸ Fârâbî: 2019, 51.

⁴⁹ Fârâbî: 2012, 18.

⁵⁰ Fârâbî: 2012, 7.

göre varlığın bilgisidir. Böylece mantığın felsefeye kapı araladığını felsefeyi anlamak için mantık ilmine ihtiyaç duyulduğunu belirtir. Ancak bunun tek başına yeterli olmadığını ve fizik gibi ilimlerin de felsefeyi anlamak için gerekli olduğunu savunur.⁵¹

Yine Fârâbî'ye göre dil ve mantık birbiriyle oldukça ilişkilidir. Yazmış olduğu eserlerde mantık ile dil kavramının birlikte işlendiği görülmektedir. Bununla birlikte ilim tasnifinde de mantık ve dil biliminin birbirine oldukça benzediğinden bahseden Fârâbî mantık için anlam bilgisi, dil için sözlere delalet eden kanunlar ifadesini kullanmaktadır.⁵²

Fârâbî mantığın her alanıyla ilgili kitaplar kaleme almıştır. Kendisinden etkilendiği Aristo'dan farklı bir şekilde ele aldığı mantık ilmini Tasavvurat (kavramlar) ve Tasdikat(önergeler) olarak ele alan Farabi bu yolla kendisinden sonra gelen mantıkçılara da model olmuştur.

Yine mutlulukla mantık arasında doğrudan ilişki kuran Fârâbî mantığı mutluluğa götüren en önemli araçlardan biri olarak görmüştür. Hatta onun yetiştirdiği öğrencilerden bazıları mantık için mutluluğun anahtarı yakıştırmasını yapmışlardır.⁵³

1.3.1.2 Dil (Sarf- Nahv)

İslam coğrafyasındaki ilim dünyasında dil meselesinin tartışılmaya başlanması ilk olarak kutsal kitap Kuran'-ı Kerim'in anlaşılması konusunda ortaya çıkmıştır. Arapça olarak indirilen Kur'an'ın Arap dili öğrenilerek anlaşılmaya çalışılması, dil meselesinin felsefenin konusu olarak ortaya çıkmasından çok önceye dayanmaktadır. Sarf ve nahv bağlamında dil grameri konusunda daha önce ele alınan dil konusunda fesahat ve belagat ilimleri belirleyici olmuştur. Bu yüzden İslam coğrafyasında uzun bir müddet dilin gramer konusu ve bu konunun felsefe ile ilişkisi üzerinde herhangi bir tartışma yapılmamıştır.⁵⁴

İslam felsefesinin Yunan felsefecilerden etkilenmeye başlaması ve mantık ilminin Yunan mantığıyla ilişkisinin tartışılmaya başlandığı dönemlerde ise dil konusunda sözcük ve anlam kavramlarının tartışılmaya başlandığı görülmüştür. Bir taraftan felsefi anlamda mantıkçılar diğer taraftan dil alimleri sözcüklerin kullanılması ve bu kullanılan sözcüklerle ifade edilmek istenen anlamların ne şekilde geliştiği konusunda ciddi tartışmalar yapmışlardır. Dilciler sözcüklerin dizilişlerinin ve anlamlarının zihinde üretildiğini belirterek her dilin kendi mantığını ortaya koyduğunu savunmuşlardır.⁵⁵

⁵¹ Kaya: 1995, 148.

⁵² Bircan: 2008, 115.

⁵³ Fârâbî: 1990, 3.

⁵⁴ Dore: 2011, 94

⁵⁵ Dore: 2011, 10.

Fârâbî'ye göre ise ilmin metotlarından biri de dildir. Mantık ile dili birbirinden ayırmayan Fârâbî eserlerinde de bunu göstermiştir. Bunu bir önceki başlıkta belirtmiştik. Mantık ilmine dair kaleme aldığı eserlerde mantık ve dil grameri ile ilgili konular bir arada verilmiştir. Ona göre ilimlerin tasnif edilmesinde mantık ilmiyle gramer bilgilerinin benzer yönleri bulunmaktadır.⁵⁶ Fârâbî'ye göre dil gramerine sahip olan kişi hatasız bir şekilde konuşma yeteneğine sahip olur. Mantık ilmi ise doğru düşünmenin yollarını insanlara gösterir. Söz ile dil arasında nasıl bir ilişki varsa mantıkla kavramlar arasında da aynı ilişki bulunmaktadır. Bu yüzden konuşma, anlatma ve iletişim kanallarının en önemli unsuru olan dil düşüncenin sağlamlığını sağlayan mantık ile ayrılmaz. Fârâbî'ye göre gramer bilmeyen konuşamaz, mantık bilmeyen düşünemez.⁵⁷

Fârâbî mutluluk ve dil ilişkisi üzerinde önemli düşünceler ortaya koymuştur. Dil öğrenmek ve konuşmak için gramer kurallarının bilinmesi gerektiğini belirten Fârâbî, mutluluk için de mutluluğu hak edecek şekilde yaşamının gerekli olduğunu belirtmektedir. Ancak buradaki fark insan dil konusunda alışılmış olarak kuralları öğrenip konuşmayı başarabilir. Ancak mutluluk konusunda alışlagelmiş bir şekilde öğrenilen kurallar insanı mutlu etmeye yetmeyecektir. Bu bağlamda hem dil için hem de mutluluk için kurallara bilinçli bir şekilde uymak ve bunun sonucunda her ikisi için yetkinliğe ulaşmak gerekmektedir. Bu çerçevede hem dil hem de mantık insanın mutluluğa ulaşması için önemli araçlardan biri olmaktadır.

Fârâbî'ye göre dil aklın ortaya koyduğu iç güdünün tezahürüdür. Dil bilimsel düşünceyle beraber ortaya çıkarak insanı her şeyden önce onunla yüzleştirmektedir. Bu yüzden her dilin kendine has kuralları bulunmaktadır. Buna bağlı olarak da Fârâbî dillere has olarak kurallar olduğunu belirterek bu kuralların ses, anlam ve harf olarak belirlendiğini vurgulamaktadır. Yine sesin çeşitleri, tamlamalar, kelimenin unsurları vb. dil ile ilgili kavramlar düşüncenin oluşması ve kavramlar arasında ilişki kurulması bakımından önem taşımaktadır. Bunlara yazma ve okuma kuralları da eklenince dil tamamen bir kurallar bütünü olarak ortaya çıkmaktadır.⁵⁸

Yukarıda belirttiğimiz gibi dil ile mantık arasındaki sıkı ilişkiyi de savunan Fârâbî mantık ilminin yanında düşüncelerin söz ile yani dil kavramıyla ifade edildiğini belirterek dil konusunda gramer bilgisinin önemine dikkat çekmektedir. Ayrıca burada mantıkla ilgili fikirlerde düşüncenin gramer özelliği taşıdığını belirterek mantığın anlaşılmasında önemli bir yeri olduğunu savunur. Bu çerçevede dil mantık ilişkisinin evrensel olduğuna dikkat çeker.⁵⁹

⁵⁶ Bircan: 2008, 115.

⁵⁷ Farabi: 1990, 54.

⁵⁸ Fârâbî: 1990, 86.

⁵⁹ Ağababa: 2016, 302.

1.3.1.3 Matematik

Fârâbî matematik ilmini talim ilimleri olarak nitelendirmektedir. Bu çerçevede matematik ilimlerini kendi çatısı altında şu şekilde tasnif etmiştir: Sayılar (Hesap), hendese (Geometri), menazır ilmi (Optik), nücûm (yıldızlar) ilmi, cerr-i eskal (ağırlıklar), ilmi ve tedbirler (hileler) ilmi. Bu sınıflandırmayı “*İhsa’ül Ulum*” adlı eserinde yapan Fârâbî, burada zikrettiğimiz her bir ilim için ayrı ayrı ameli ve nazari sınıflama yapmıştır. Bu çerçevede sayılarla ilgili ameli kısım Fârâbî’ye göre sayılacak nesnelerin sayılarının tespit edilmesi iken nazari kısmı ise zihinde cisim ve sayılacak şeylerden arındırılmış olan mutlak sayının incelenmesidir.⁶⁰

Hendese yani geometri ilminde ameli kısım geometriyi kullanarak sanatını icra eden mühendis, marangoz vb. kişilerin maddi olarak şekil oluşturması iken nazari kısım ise bu şekillerin maddeye dökülmeden zihinde teorik bir şekilde çizilmesidir.⁶¹

Optik ilminde ameli ve nazari olarak herhangi bir ayırım yapmayan Fârâbî, Nücûm yani yıldız ilminde ise yıldızlardan çıkarılan ilimleri ayrı değerlendirmiş, müspet yıldızlar ilmini ise ayrı değerlendirmiştir. Bu konuda birinci kısmı falcılık ve rüya tabiri gibi konuların oluşturduğunu savunan Fârâbî ikinci kısım olan müspet yıldızlar ilminde ise gökte yer alan cisimlerin şekilleri, duruşları, nasıl durdukları, nasıl oluştukları, gece ve gündüzle, iklimle olan ilişkilerini ele almıştır. Bu bölümde belirtilen nesnelerle ilgili araştırmaları müspet yıldız ilmi olarak değerlendirmiştir.⁶²

Fârâbî matematiğin alt kısımlarında belirttiği cerr-i eskal (ağırlıklar) ilmini de iki kısma ayırmıştır. Birinci kısım ağırlıkların belirlendiği ve terazilerin ele alındığı kısımdır. İkinci kısım ise hareket ettirilen ve hareket ettirmeye yardımcı olan ağırlıkların alet olarak kullanılması hakkındadır.⁶³

Matematik ilminde son kısım olan tedbirler(hileler) kısmı ise mekanik ve mühendislik kavramlarının ele alındığı bölümdür. Bu kısımda yukarıda belirttiğimiz diğer bölümlerin bir araya getirilerek uygulamaya konulması üzerinde değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu kısma tedbirler denmesinin sebebi ise Fârâbî’nin mühendislik ile ilgili kanunlar çerçevesinde, doğada var olan nesnelerin birbirine uyum sağlaması için alınan tedbirler sebebiyledir. Ayrıca bu tedbirlerin içerisinde çeşitli aletlerin yapılması, inşaatların tamamlanması gibi durumlarda yapılan ölçümler de yer almaktadır.⁶⁴

⁶⁰ Fârâbî: 1990, 92

⁶¹ Fârâbî: 1990, 94.

⁶² Fârâbî: 1990, 101.

⁶³ Fârâbî: 1990, 106.

⁶⁴ Fârâbî: 1990, 106.

1.3.1.4 Metafizik

Fârâbî metodunda metafizik üç ana bölüme ayrılmaktadır. Bunlar ontoloji, ilahiyat ve ispat isimlerini taşıyan bölümler olup yaratılmış olan varlıkların özü ile varlık veya varoluş hakkındaki değerlendirmeleri kapsamaktadır. Bu çerçevede Fârâbî'ye göre varoluş, mahiyetin kurucu temelinden olmayıp ilineği olarak değerlendirilmektedir. Birçok otoriteye göre bu anlayış metafizikte bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir.⁶⁵

Kitabu'l Hurûf adlı eser, araştırmacılar tarafından Farabi'nin metafizik hakkındaki düşüncelerini ortaya koyduğu eser olarak değerlendirilmektedir. Fârâbî'nin bu kitabı kaleme alırken Aristo'nun metafiziğinden etkilendiği de bir gerçektir. Dolayısıyla Fârâbî'nin bu eserde de belirttiği üzere Fârâbî metafizik anlayışında üç şeyden bahsetmektedir. Harf-i İnne, Şey, Vücut Mevcud.⁶⁶

Varlık felsefesi konusunda metafizik incelemelerle yol açmaya çalışan Fârâbî burada ilk olarak “Harf-i İnne” üzerinde durmaktadır. Hem ontolojik açıdan hem de epistemolojik olarak değerlendirildiğinde “Harf-i İnne” varlık ve nesnel sürekliliğin kaynağı olarak görülmektedir. Diğer kavram ise eşyayı doğrudan ilgilendiren “şey” kavramıdır. Doğada bir mahiyete sahip olanlara verilen isim Fârâbî'nin metafiziğinde “şey” olarak adlandırılmaktadır. Son kavram olan Vücut Mevcud kavramı ise Farabi tarafından halkın kullanımına göre ve etimolojisine göre ele alınmaktadır. Bu bağlamda metafizikteki varlığın pratik hayattaki varlığa işaret ettiğini savunur.⁶⁷

Bununla birlikte Fârâbî ele aldığı metafizikte Aristoteles'in metafizik anlayışında cevaplanamayan bazı soruların da üzerinde durmuştur. Bu sorular: Maddi suretler ve maddenin kaynağı nedir? Aklın fail olması var olmaya sebep olabilir mi? gibi sorulardır. Sorduğu bu sorulara cevaplar da veren Fârâbî bu cevaplar neticesinde metafizik ilime sahip olmadığımızı ifade etmektedir. Bunu söylerken ise bazı araştırmacılar Fârâbî'nin, Aristoteles'in metafiziğinde eksikler olduğunu ve tamamlanması gereken önemli noktalar olduğunu ifade etmek istediğini belirtmişlerdir.⁶⁸

1.3.1.5 Siyaset- Fıkıh- Kelam

Fârâbî'nin siyaset felsefesi Platon'un felsefesine benzemektedir. Buna göre Fârâbî Platon'dan elde ettiği bilgileri İslam çerçevesinde harmanlayarak kendisine özgü bir ideal

⁶⁵ Corbin: 2010, 289.

⁶⁶ Görkaş: 2017, 68.

⁶⁷ Görkaş: 2017, 69.

⁶⁸ Druart: 2008, 25.

devlet oluşturma çabasıdır. Bu görüş Fârâbî'nin siyaset felsefesi hakkında yazmış olduğu *el-Medinetü'l-Fâzıla* isimli eserinde açık bir şekilde belirtilmektedir.⁶⁹ Platon'un devlet anlayışını ön plana alan Fârâbî, Platon gibi erdemli devletin nasıl olması gerektiği konusunda bir arayış içerisindeydi.⁷⁰

Fârâbî'nin siyaset felsefesine göre devlet faziletli olan ve olmayan olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Buna bağlı olarak faziletli devletin bir şeması ve kuralları bulunmaktadır. Faziletsiz devlet ise dört şekil üzerinedir. Bunlar fasık, değişebilen, cahil ve sapık.⁷¹ Cahil devlet çatısı altında yaşayan halk için mutluluk kaynağı anlık zenginlikler, para, şöhret, şehvet, nefsi istekleri karşılama arzusu ve toplum içerisinde saygı görme kaygısıdır.⁷²

Faziletli devlet ise sağlıklı bir vücut gibidir. Her organ kendi görevini yapmakla meşguldür. Bu organlar birbirine bağlıdır ve birinde yaşanan aksaklık diğerini de etkileyecektir. Bununla birlikte bu organların bağlı olduğu bir merkez vardır. Merkezin sağlam olması ve diğer organların çalışmasındaki verimliliği ve erdemi artıracaktır. Fârâbî siyaset felsefesinde faziletli devlet tanımında merkez olarak devlet başkanını görür. Devlet başkanı vücuttaki kalp gibidir ve onun düzgün çalışması erdemli olması devletin diğer parçalarının da erdemli olmasını sağlayacaktır. Bu yüzden rastgele biri devlet başkanı olmamalıdır.⁷³

Fârâbî siyaset felsefesinde tamamen Platon'dan etkilenmiştir. Ancak buna rağmen bazı noktalarda ondan ayrılmaktadır. İnsanın kötülüğü üzerine savunduğu düşünceler Platon'dan farklıdır. Platon sadece bilgisizlik yani cahillik sebebiyle insanın kötü olacağını söylese de Fârâbî buna karşı çıkar. Ona göre insan sadece cahillik sonucu kötü olmayabilir. Kötülük tercih edilerek kasıtlı bir şekilde yapılabilir.⁷⁴ İradesi icabı kötülüğü isteyen insan aklıyla da bunu rahat bir şekilde ortaya koyabilir. Ancak insan aklını kullanmaya devam ederse mutluluğa ulaşabilir. Bu doğrultuda Fârâbî'nin ideal devleti Platon ve Aristoteles'inkiyle benzerlik göstermemektedir.⁷⁵

Fârâbî'nin siyaset felsefesinde siyaset ilminin yanında ona yardımcı olan ilimler bulunmaktadır. Buna göre siyasete yardımcı ilimlerden zayıflayan inancı yeniden canlandırabilmek için kelam ilmi, inanç çerçevesinde ortaya konan hükümlerin uygulanabilir

⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fârâbî, *İdeal Devlet (El-Medinetü'l-Fâzıla)*, s.13. (çev. Ahmet Arslan).

⁷⁰ Ülken: 1998,63.

⁷¹ Kaya: 1995,154.

⁷² Fârâbî: 2011,107.

⁷³ Fârâbî: 2015,73.

⁷⁴ Ülken: 1998,65.

⁷⁵ Ülken: 1998,67.

olması için de fıkıh ilmi siyasete yardımcı ilimlerdenidir. İslam'ın iki önemli ilim kaynağı olan fıkıh ve kelamı siyaset için yardımcı olduklarını öne süren ilk filozof Fârâbî'dir.⁷⁶

⁷⁶ Vaizoğlu: 2016, 49.

İKİNCİ BÖLÜM

FÂRÂBÎ'NİN AHLAK FELSEFESİNDE MUTLULUK ANLAYIŞI

Geçmişten günümüze kadar toplumların erdemli olmasında, gelişmiş olmasında ve mutlu olmasındaki önemli unsurlardan biri ahlaktır. Bu yüzden ilk çağlardan bugüne kadar ahlak, önemini muhafaza etmiştir. Ahlak, felsefe açısından da tartışılan en önemli konuların başında gelmektedir. Geçmişten günümüze her çağda filozoflar ahlak konusunu temele alarak çeşitli tartışmalar yapmışlardır. Bu tartışmalar ise bazı soruların etrafında şekillenmiştir. Ahlak evrensel midir? Ahlaki davranışlarda bulunan insan özgür müdür? Ahlaki davranışlarda bulunan insanın amacı nedir? vb. sorular sorularak bu sorular etrafında tartışmalar şekillenmiş ve bu sorulara cevaplar aranmıştır. Bu yüzden ahlak, felsefe ilminin en çok tartışılan ve üzerinde durulan meselelerden biridir.

Tez çalışmamızın çerçevesi gereği bu bölümde Fârâbî'nin ahlak felsefesindeki mutluluk anlayışı üzerinde duracağız. Ancak önce Fârâbî'yi en çok etkilemiş iki filozof olan Eflatun ve Aristo'nun ahlak ve mutlulukla ilgili görüşlerine yer vermenin Fârâbî'nin mutluluk anlayışının anlaşılmasında kolaylık sağlayacağı inancındayız. Antik Yunan'da bilindiği üzere doğa filozofları daha çok doğayı anlamak istiyorlardı. Önce doğayı anlamak daha sonra insanı anlamak düşüncesi hakimdi. Sokrates ise felsefenin odağını doğayı, gökyüzünü anlamaktan daha ziyade insanı anlamaya yöneltmiştir. Bu noktada Sokrates insanı insana sorarak anlama eğiliminde bulunmuştur. İnsanı anlamaya yönelince bir değer, ahlak, etik problemi ortaya çıkmıştır. Antik Yunan'da erdem bir ontolojik anlam taşımaktaydı. Bu noktada "Arete" kavramı öne çıkmaktadır. Arete'yi kısaca şöyle açıklayabiliriz; bir şeyin işlevini en iyi şekilde ortaya koymasıdır.⁷⁷ Antik Yunan'da etik, politikanın altında yer almakta olduğu için bu kavramları da politikalarını destekleyecek şekilde ortaya koyma girişiminde olmuşlardır diyebiliriz.

2.1. Platon'un Ahlak Felsefesi

Platon'un ahlak hakkındaki görüşlerini ele aldığımız zaman hocası Sokrates'in görüşleri ile bağlantılı incelemek daha doğru olacaktır. Her ne kadar fikirleri değişime uğramış olsa da hocasından almış olduğu düşünceler, kendi görüşlerinde dışa vurmaktadır. Sokrates'in erdem hakkındaki düşüncelerine baktığımızda erdemin bir bütün olduğunu görmekteyiz. Sokrates'e

⁷⁷ Gökerberk: 1985, 54.

göre bilgi erdemden başka bir şey değildir.⁷⁸ Bilgiye sahip bir kişi doğası gereği iyiyi seçmek durumunda kalacaktır.

Platon'un düşüncelerinde toplumun bir bütün olarak ahlaki bir boyuta geçmesi dikkat çekmektedir. Platon mutluluğunu öncelediği için ahlaki bir mutluluk ahlaki olarak değerlendirilebilir. Ona göre mutluluğu meydana getirecek şey iyilikten başka bir şey değildir; çünkü iyi ideası toplumun bilgi düzeyi ölçüsünde ahlaki durumunu ve kendi yetkinliğini ortaya koymaktadır. Bu yüzden mutluluğu isteyen herkes iyiyi istemek ve iyi eylemek zorundaydı.⁷⁹

Platon'un ahlak düşüncesini olgunlaştıran ve ona göre ahlakın temelinde bulunan davranış iyiliktir. İyiyi bilginin ve doğrunun kaynağı olarak gören Platon bilgiyi bilinebildiği kadarıyla doğruluğun nedeni saymıştır. Bununla birlikte bilgiyi ve doğruyu güzel davranışlardan, nesnelerden sayan Platon bunlardan daha güzelinin iyilik ideası olduğunu savunur.⁸⁰ Bu yüzden insanın da iyiliği elde etmesi gerekir ve sürekli iyiliğin peşinde koşması gerekir. Böylece insan iyiliği yakaladığı takdirde gerçek mutluluğa erişmiş olacaktır.⁸¹

Platon ahlak ve erdemin birbirini tamamladığını düşünmektedir. Ancak erdemin ruh ile ilişkili olduğu ve ruhun erdemli olabilmesi için üzerine düşen görevleri yerine getirmesi gerekir. Ona göre bilgelik, cesaret, ölçülü ve adil olmak dört temel erdemi oluşturmaktadır. Ancak erdemli olmak bir insanın tek başına ulaşabileceği bir nokta değildir. Platon'a göre erdemler devlet ve toplum ilişkisi içerisinde kazanılır. Bu ise insan topluluğundan oluşmuş devletin insanların kendilerine yetememesi durumlarında diğer lazım olan gereksinimleri karşılamasıyla gerçekleşir. Bu yüzden nerede olursa ve kim olursa olsun devlet bireylerin birlikte yaşamalarını mutlu olacakları şekilde sağlamalıdır.⁸²

Platon ahlak için lazım olan iyiliğin herkes için aynı ölçüde mümkün olmadığını savunmaktadır. Ona göre insanlar farklı farklıdır. Yetenek olarak, ahlak olarak, siyasal olarak ve duygusal olarak bireylerin farklılık göstermesi devleti yönetenlerin mutlaka iyi bir siyasal yeteneğe sahip olmalarını gerektirir. Bu sayede devlet bireylerin mutluluğunu sağlayabilecektir. Buna bağlı olarak da devleti yöneten kişiler ya bilge olmalıdır ya da toplum içerisindeki bilgiler yönetici olmalıdır. Bu çerçevede seçilen yöneticiler toplumda bilimsel ilkelerle siyasi ve ahlaki

⁷⁸ Platon: 2011, 150.

⁷⁹ Platon: 1980; 505.

⁸⁰ Eflatun: 1980, 248.

⁸¹ Bolay: 2004, 186.

⁸² Gökberk: 1985, 73.

düzeni tesis ederek halkı yönetmelidirler.⁸³ Bu durumda toplumdaki bireylere düşen görev ise yönetenlerin koydukları kurallara uyarak mutluluğa ulaşmayı amaçlamaktır.

2.2. Aristoteles'in Ahlak Felsefesi

Aristoteles'in ahlak felsefesinde insan davranışları ön plana çıkar. Aristoteles'e göre insan gösterdiği her davranışta mutluluğa ulaşmaya çalışır. Bu genelleme her türlü davranışlar için geçerlidir. Bu sayede davranışlarla etkinlik kazanan insan mutluluğa da ulaşmış olur. Bununla birlikte her insan için mutluluk ve iyi farklı anlamlar taşımaktadır. Bu yüzden her insan mutlu olmak için kendi üzerine düşenleri yerine getirmelidir. Ayrıca Aristoteles'i diğer canlılardan ayıran en temel özellik akıldır. Dolayısıyla insan aklını kullanarak mutluluğa rahatlıkla ulaşabilmelidir. Ancak akıl mutluluğa ulaşmak için tek başına yeterli değildir. Aristoteles insanın mutluluğa ulaşması için farklı bazı ihtiyaçların olduğunu savunur.⁸⁴

Aristoteles'e göre ahlakla ilişkili iki türlü erdem vardır. Düşünce erdemi ve karakter erdemi olarak belirttiği bu erdem türlerinden düşünce erdemi eğitimle şekillenirken karakter erdeminde ise alışkanlıklar etkilidir. Bu yüzden bir bireyin düşünce erdemini kazanmak için zamana ve tecrübeye ihtiyacı vardır.⁸⁵

Yine Aristoteles insanın hayatı boyunca tattığı hazlar gerçektir. Bunlar arasında iyi ve kötü hazlar da bulunmaktadır. Ancak ahlaklı insan için asıl önemli olan bu hazların hangisinin iyi olduğuna karar vermesidir.⁸⁶ Bununla birlikte ahlakın evrensel olduğuna da inanan Aristoteles insanın iyilikle yoğrulduğunu ve bu nedenle bilerek kötüyü tercih edip kötülük yapacağına ihtimal vermez.⁸⁷

Aristoteles, eudaimonia'yı hayatın amacı veya mutluluk anlamında, birşeyin olgun hale gelmesi ve tamamlanması manasında kullanır.⁸⁸ Eudaimonia, zihnin canlı, bilinçli, farkında olması durumudur. Aristoteles mutluluğu entelektüel erdem kategorisinde ele alır. Zihni canlı ve farkında halde tutacak şey akıl ve düşünme eylemi olduğunu düşünürsek ve Aristoteles'in ahlaki erdem ve entelektüel erdem ayrımını da göz önüne alırsak, mutluluğu erdeme uygun işler yapılması olarak tanımladığını görebiliriz.⁸⁹ Fakat Farabi düşüncesinde mutluluk, sadece fikri düzlemde meydana gelmemektedir. Fikri düzlemin yanında pratikte de insanı mutlu kılacak her türlü eyleme, isteme insanın mutluluk sebebi olabilir.⁹⁰

⁸³ Arslan: 1994, 103.

⁸⁴ Aristoteles: 2014, 75-80.

⁸⁵ Aristoteles: 2001, 23.

⁸⁶ Ross: 2014, 357.

⁸⁷ Ross: 2014, 315.

⁸⁸ Ross: 2014, 297.

⁸⁹ Aristoteles: 2014, 76.

⁹⁰ Kaya: 1995, 153-242.

2.3. Fârâbî'nin Ahlak Felsefesi

Fârâbî, ahlak felsefesini genel olarak felsefe sisteminin tamamında görüldüğü gibi Platon ve Aristoteles'in fikirlerinden etkilenerek oluşturmuştur. Her iki filozofun fikirlerinden etkilense de bu fikirleri harmanlayarak kendine has bir sistem oluşturmayı başarmıştır.

Fârâbî'nin ahlak felsefesi bireylerin her zaman iyiyi tercih etme ve bu doğrultuda devam ederek hakiki mutluluğa ulaşmaları üzerine kurulmuştur.⁹¹ Ona göre insan yaratılış özellikleri itibarıyla en mükemmele ulaşmayı amaç olarak benimsemelidir.⁹² Ancak bunun için belirli bir olgunluğa ulaşmak gerekir. Çünkü hiçbir insan bu olgunlukla dünyaya gelmez. Bu yüzden en mükemmele ulaşmak için birçok nesneye ve araca ihtiyaç duymaktadır.

Bu bağlamda Fârâbî, ahlak felsefesini de içine alan ve felsefî sisteminde töre bilimi olarak adlandırılan *el ilm'ül medeni* kavramı bireylerin var oluş gayelerine bağlı olarak mutluluğa erişme yolunda ihtiyaç duydukları ahlakı, iyi ve kötüyü, iradeyi ve özgürlüğü ortaya koymaktadır. Bu sebeple hakiki mutluluğa ulaşma yolunda gerçekleşen eylemleri ve bu eylemlerin yapılma amacını Fârâbî ahlak felsefesi olarak tanımlamaktadır. Ayrıca Fârâbî, bireylerin ulaşmak istediği amacın ne olduğu konusunda iyi ve kötü tercihlerin ne olduğunu ve Tanrı'nın bu tercihlerin neresinde olduğunu ahlak felsefesinde belirtmektedir.⁹³

Eserlerinde töre bilimi ve ahlak bilimini iç içe değerlendiren Fârâbî, ahlakın kapsamını da bu şekilde ortaya koymaktadır. Buna göre *İhsâu'l Ulûm* isimli eserinde ahlak bilimine dair görüşlerini ortaya koymuştur. Bu çerçevede Fârâbî'nin ahlak felsefesi bireyler açısından gerçekleştirilen eylemlerin kendi iradeleriyle ve istekleriyle gerçekleşmesini benimser. Ona göre istekli olmayan fiiller ahlak biliminin dışında değerlendirilir.⁹⁴ Diğer taraftan bireyler tarafından tercih edilebilecek iyi olan fiilleri araştıran ahlak bilimi bunların tercih edilme nedenlerini de ortaya koymaktadır. Ayrıca iyi olan fiillerin kötü fiillerden hangi yargılarla ayırt edildiğini de konu edinmektedir.

Fârâbî'nin ahlak felsefesi insanın mutlak olarak mutlu olması üzerine kurulmuştur.⁹⁵ Bu yüzden mutluluğa götüren iyilik kavramının ve mutluluktan uzaklaştıran kötülük kavramının ayrıntılı bir şekilde incelenmesini ele alır. Bunun yanı sıra insanın doğumdan ölüme kadar yaşadığı fiziksel yetkinliğin aynı şekilde ahlaki duygularda da yaşandığını belirtmektedir. Bu iki yetkinlik arasında önemli benzerlik bulunmaktadır. Nasıl ki insan belirli bir fiziki olgunluğa

⁹¹ Fârâbî: 2011, 88.

⁹² Fârâbî: 1990, 46.

⁹³ Rosenthal: 2005, 171.

⁹⁴ Fârâbî: 2011, 93.

⁹⁵ Fârâbî: 2011, 89.

ulaşamadığı zaman yürüyemez, konuşamaz, koşamaz ise aynı şekilde ahlaki değerlerin insanda oluşması için de insanın bu konuda olgunluğa ulaşması gerekir.⁹⁶ Bunun yanında insan bedeninin kaliteli bir yaşam standartlarına sahip olabilmesi için nasıl korunması ve dikkat edilmesi gerekiyorsa ahlaki erdemlerin de aynı şekilde dikkat edilip korunması ve eksik olan ahlaki yetilerin kazanılması için çaba gösterilmesi gerekir.⁹⁷

Fârâbî'ye göre ne olursa olsun ahlaklı bir varlık olmanın en önemli şartı yaşamaktır. Bu yüzden insanın dünya üzerinde yaşadığı süreç onun ahlaklı olup olmadığı konusunda değerlendirilmesini sağlayacaktır. Bununla birlikte insan önce kendi yaşantısı konusunda ahlaki erdemleri kazanmalıdır. Çünkü bu şekilde etrafındaki kişilerin ve toplumun ahlaki değerlerinin yükselmesine katkıda bulunabilir. Ayrıca Fârâbî'ye göre bir bireyin ahlaksız olarak değerlendirilmesi onda görülen davranışların toplumun ekseriyetinin kabul ettiği ahlak yasalarına uygun olmaması durumunda gerçekleşir.

Fârâbî'nin ahlak felsefesini oluşturan bir diğer önemli nokta ise ahlakın bir amaç olarak kullanılmasıdır. Felsefe sisteminde en üst mertebeyi bireyin hakiki mutluluğa ulaşması olarak belirten Fârâbî ahlakı ise bu mutluluğa ulaşmak için kullanılan bir amaç olarak belirlemiştir. Ona göre ahlak insanı mutluluğa götürecek her türlü değeri ve erdemi araştırarak insanı mutluluğa ulaştırmayı amaçlar. Bununla birlikte kötü fiilleri de ahlak bilimi araştırmaktadır.

Fârâbî'ye göre ahlak felsefesinin toplumsal bir yönü de bulunmaktadır. Ona göre ahlak bilimi toplumun uyması gereken kuralları ortaya koyar. Toplumun sahip olması gereken erdemleri de yer ve zaman gözetmeden toplumun benimsemesini sağlamayı amaçlar. Bu çerçevede Fârâbî'ye göre ahlak bilimi sadece bireyin iyiliği için uğraşmaz. Aile, şehir, millet, toplum gibi daha geniş yapıların da erdemli olmasını amaçlar. Bu yüzden de ahlak felsefesi ile siyaset felsefesi arasında çok yakın bir ilişki bulunmaktadır.

Bütün bunlar düşünüldüğünde Fârâbî ahlak felsefesini tek bir kavrama ulaşmak için sistemleştirmiştir. Mutluluk. Sadece ahlak felsefesi açısından değil Fârâbî'nin ortaya koyduğu felsefe sisteminin en önemli konusu olarak mutluluk ön plana çıkmaktadır. Farabi'ye göre insan yaratılış gayesine uygun bir şekilde hayatına devam ettiği sürece ulaşabileceği en yüce makamın hakiki mutluluk olduğunu belirtir. Ona göre mutluluk günlük yaşamda anlık var olan maddesel bir tatmin değildir. Aksine akıl, dil, irade, özgürlük, iyi ve kötü kavramlarını bir araç olarak kullanıp bilgi, ahlak ve düşünce açısından ruhun en yüksek doyum noktasına ulaşmasıdır. Bu çerçevede ahlak felsefesini de mutluluğa ulaşmak için bir araç olarak kabul etmektedir.⁹⁸

⁹⁶ Fârâbî: 2011, 114.

⁹⁷ Özgen: 1997.

⁹⁸ Fârâbî: 2011, 127.

2.3.1. Fârâbî'nin Ahlak Felsefesinde Mutluluk Anlayışı

Fârâbî'nin felsefe sisteminde mutluluk için gerekli olan iyi hayat veya iyilik kavramı bütünsel bir anlam kazanmaktadır. Ancak bu bütünlük her bir canlının sistem içindeki konumuna ve yaşantısına göre farklılık göstermektedir. Bununla birlikte Fârâbî'ye göre bütün insanların davranışları bir irade dahilinde bir amaca yönelik olmaktadır. Herkes için geçerli olan bu durum, üzerinde biraz gözlem yapılarak çok rahat anlaşılabilir. Fârâbî'nin felsefe sisteminde her insan iyiyi kovalar ve iyi kabul ettiği şeylerin peşinde elde etmek için vakit harcar. Bu yüzden iyiyi elde etmek insanın yegâne amacıdır. İnsan yaşamında bu amaçlar çeşitlense de asıl amaç tektir ve bütün araçlar bu tek olan amaca hizmet eder. Bu da mutluluğa ulaşmak.

Burada bir diğer önemli nokta ise Fârâbî tarafından mutluluğa ulaşmak adına hedeflenen amaçların iki kısma ayrılmasıdır. Mutluluğa vasıta olanlar ve bizatihi kendileri hedeflenen amaçlar olarak belirlenen bu kısımlar her ne kadar mutluluk için bir amaç olarak değerlendirilse de bazıları araç olarak tercih edilmektedir. Bu bağlamda bizatihi kendisine ulaşmak istenen amaçlar diğerlerinden daha üst mertebededir ve mutluluğa daha yakındır.

Fârâbî'nin ahlak felsefesi mutluluğu elde etmek üzere sistemleşmiştir. Fârâbî'ye göre insan doğumdan ölüme kadar tek bir gaye için yaşamaktadır ve o da mutlu olmaktır. Hayat içerisinde insanın yükseleceği en üst mertebeyi mutluluk olarak değerlendiren Fârâbî mutluluğu da en yüksek iyilik olarak adlandırmaktadır. Ona göre mutluluğa her şey araç olabilir ama mutluluk hiçbir kazanım için araç olarak kullanılamaz. İnsanın mutlu olması dünyadaki elde etmeye çalıştığı her isteğinin tamam olması anlamına gelmektedir. Bu anlamda her türlü ihtiyacını mutlulukla gideren insan başka herhangi bir şeye ihtiyaç duymaz ve doyum noktasına ulaşmış olur. Bu yüzden Fârâbî'nin felsefe sisteminde mutluluk bütün değerlerin en büyüğü ve en kusursuzudur.⁹⁹

Peki mutluluk Fârâbî'ye göre ne anlama gelmektedir? Fârâbî'nin sisteminde yeri nedir ve nasıl açıklamaktadır?

Mutluluk evrensel bir kavramdır. Her insan için farklı duyguları çağrıştırmaktadır. Bazı bireyler basit maddi hazlardan mutlu olurken bazı bireyler ise yüksek manevi değerleri kazanarak mutlu olacağına inanır. Bu yüzden evrensel bir kavram olan mutluluk bizim yaşadığımız hayatta insandan insana farklılık göstermektedir.

Ancak Fârâbî'nin felsefesine konu ettiği mutluluk kavramı ise belirttiğimiz mutluluktan çok daha farklı bir şekildedir. Fârâbî'nin mutluluğu anlık ve maddi kazanımlarla elde edilen mutluluktan çok uzaktır. Madden zengin olmak, bütün imkanlara sahip olmak, güç, makam,

⁹⁹ Özcan: 2006, 62.

mevki sahibi olmak gibi kazanımların Fârâbî'nin mutluluk anlayışında yeri yoktur. Ona göre bu gibi kazanımları mutlu olmak için amaç edinenler asla gerçek mutluluğu tadamayacaklardır.

Bütün bunlar çerçevesinde Farabi *el-Medînetü'l-Fâzıla* isimli eserinde mutluluğu şu ifadelerle tanımlamaktadır:

İnsandaki ilk ma'kullerin husulü, onun ilk mükemmelliğini teşkil eder. İnsan kendine verilmiş olan bu ma'kulleri, nihai mükemmelliğine ulaşmak için kullanır ki, bu son mükemmellik merhalesine saadet denir. Saadet insan nefsinin, varlık olarak kendisine dayanacağı ve bir maddeye muhtaç olmayacağı bir mükemmellik derecesine ulaşmasıdır. Çünkü nefis bu mertebede, cisim olmayan şeylerin ve maddeden bağımsız varlıklar sınıfına dahil olmuştur. Bu durumda ebedi olma vasfını kazanır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, mertebeye faal kıldan aşağıda yer alır.¹⁰⁰

Görüldüğü üzere Fârâbî'nin mutluluk anlayışında maddi mutluluğun yer yoktur. O mutluluğa ulaşmayı insanın kendi potansiyelini ortaya çıkararak maddi hazzardan kendini kurtarmasına ve böylece mükemmelliğe ulaşması olarak tanımlamaktadır. Bu gerçekleştiğinde insan madde dünyasının daha üst mertebesinden maddeden bağımsız bir şekilde yaşayabilme imkânı bulmuş oluyor. Böylece her ne kadar bedensel yani maddesel varlığı yok olsa da manevi varlığı devam ediyor ve yok olmuyor. Bu şekilde ulaşılan bir olgunluğa Fârâbî mutluluk adını vermektedir.¹⁰¹

Mutluluk anlayışıyla ilgili Fârâbî bir diğer eseri olan *Füsul'ül Medeni* isimli eserinde ise Antik Yunan filozofları Sokrates, Platon ve Aristoteles'in mutluluk konusunda kendisiyle aynı görüşte olduklarını belirtmektedir. Bu üç filozof da insan hayatının iki döneminden bahseder. Dünya hayatını kapsayan birinci dönem insanın dış nesnelere yani maddeye ihtiyaç duyduğu dönemdir. Ahiret hayatını kapsayan ikinci dönem ise insanın özüne döndüğü ve herhangi bir maddi kazanıma asla ihtiyaç duymayacağı bir dönemdir. Bu yüzden dünyadayken kendi kendine yeterli olabilen ve manevi mutluluğa ulaşan insan ahirette kendi özüyle var olmaya devam edecektir.¹⁰²

Fârâbî bu üç filozofun görüşünü de dikkate alarak insanın ilk ve son bir şekilde iki kez olgunluğa ulaştığını ilk olgunluğun dünya yaşantısındaki maddi olgunluk olduğunu ve bunun geçici olup kalıcı mutluluğu getiremeyeceğini belirtir. İkinci ve son olgunluk olarak dünya hayatında yaşanamayan kazanımların ahiret hayatında elde edileceğini belirterek ilk olgunluğun devamı olan ikinci olgunluğun ahirette kazanılması insanın ulaşabileceği son noktadır. Fârâbî'ye göre insanın ulaşabileceği en yüksek mutluluk mertebesi de budur.¹⁰³

¹⁰⁰ Fârâbî: 2011, 60.

¹⁰¹ Fârâbî: 2011, 74.

¹⁰² Özcan: 2006, 38.

¹⁰³ Özcan: 2006, 39.

Bunlarla birlikte Fârâbî'ye göre insan hakiki mutluluğu ancak nazari düşünce gücüyle elde edebilir. Burada işin içine mantık ilmi girmektedir. Mantık çerçevesinde akıl yoluyla elde edilen ilkeleri ve bilgileri kullanmak mutluluğa ulaşmak için gereklidir. Bu sayede düşünce gücüyle elde edilen mutluluk bilinçli bir şekilde elde edilmiş olur. Ancak birey nazari düşünce gücünden zayıf kalıp kendisini bu konuda yetiştirmezse gerçek mutluluğu yakalasa bile bunun bilincine varamaz ve gerçek mutluluğa ulaşamaz.¹⁰⁴

Fârâbî'nin ahlak felsefesinde mutlulukla ilişkili en önemli kavram iyiliktir. Çünkü mutluluk iyilik kavramının niteliğine göre değer kazanır. Bu yüzden iyiliğe sahip olan bir insanın mutluluğa ulaşması daha kolay olacaktır. Hayatın başlangıcından itibaren iyi ve kötü eğilimler arasında her zaman bir tercih içinde olan insan bu tercihleri sayesinde mutluluğa ulaşmaktadır. Buna göre insan hayat boyunca her zaman iyi olanı seçecek şekilde duyularını kuvvetlendirmelidir. İyiyi seçecek olgunluğa ulaşmalı ve iyi ve kötü arasında tercih meselesi olduğunda her zaman tercihinin iyiden yana kullanılmasıdır. Kötü olanı kendinden uzak tutmalıdır ki mutluluk konusunda yol alabilsin ve en son safhada mutluluğa ulaşabilsin.¹⁰⁵

Fârâbî'ye göre iyilik kavramını diğerlerinden ayıran iki önemli özellik vardır. Buna göre iyi denilen her neyse her zaman için sadece kendisi için tercih edilmeli ve sadece kendisine ulaşmak için amaç olarak kullanılmalıdır. Kendisi haricinde herhangi bir şey için iyi kavramı amaç olarak kullanılmamalıdır. Bu anlamda iyi kavramı hem kendisine yeten hem de insanı bu yetkinliğe ulaştığına ikna eden ve farklı arayışlar içerisinde bırakmayan olmalıdır. Çünkü mutluluk aslında iyi olmak ve kötülükten kaçınmaktır.¹⁰⁶

Fârâbî'nin felsefe sisteminde iyilik mutlulukla ölçülmektedir. Mutluluk getiren her türlü davranış ve kazanımlar iyi olarak görülürken mutluluğa engel olan diğer bütün kavramlar kötü olarak adlandırılmaktadır. Bu konuda insanın her zaman iyiden yana tercih yapabilmesi için de insan psikolojisinin bilinmesi gerekir. Bu sayede insanın iyiyi ve kötüyü ayırt edebileceği değerlendirilir. Bu ayrımı yapamayan insan bu tür bir zayıflıktan dolayı maddi olarak anlık mutluluklar getiren zenginlik, şöhrat, makam vb. kavramların gerçek mutluluk olduğuna inanarak hakiki mutluluğa ulaşmayı düşünememektedirler.¹⁰⁷

İyilik insanda tesadüfi olarak herhangi bir kazanım olmadan da bulunabilmektedir. Ancak bu şekilde mevcut olan yani şuurlu bir şekilde edinilmeyen iyilik kavramı insanı mutluluğa ulaştırmaktan uzaktır. Fârâbî'ye göre insan iyiyi istemeli, aramalı, bulmalı ve onu elde etmek için şuurlu bir çaba göstermelidir. Ancak bu şekilde gerçek mutluluğa

¹⁰⁴ Fârâbî: 2011, 40.

¹⁰⁵ Fârâbî: 2011, 33.

¹⁰⁶ Ross: 2002, 224.

¹⁰⁷ Fârâbî: 2003, 230.

ulaşılabilmektedir.¹⁰⁸ Bu şekilde elde edilen mutluluk insan iradesi icabı olacağından daha anlamlı ve sağlam olacaktır. Bunun aksi düşünüldüğünde her bireyde mevcut olan birçok yetenek ve iyi olarak adlandırılan birçok kazanım mevcuttur. Bu kazanımlarını geliştiren ve kullanan insan mükemmel olan mutluluğa ulaşmalıdır. Böylece insan kendi sorumluluğunu olarak bilinçli bir şekilde iyiyi ve mükemmeli bulmuş ve mutluluğa ulaşmış olur.

Diğer taraftan iyilik kavramının insanın zihninde sadece var olması ve bunun fiillere dökülmemesi insan açısından herhangi bir getiri sağlamaz. Bu teorik bilgi insanı mutluluğa ulaştırmama ihtimali vardır. Çünkü Fârâbî'nin sisteminde mutluluk ancak insanın hayatı boyunca iyiyi tercih etmesiyle kazanılır.¹⁰⁹ Bu şekilde bir emek harcanarak ve insanın kendi iradesini iyiye yönlendirerek kazanacağı mutluluk bütün diğer kavramlardan anlamlı olacaktır ve daha gerçek olacaktır.¹¹⁰

Buraya kadar değerlendirmeye çalıştığımız iyilik kavramı Fârâbî'nin ahlak felsefesinde en yüksek iyiye ulaşmak için bir amaç olarak tercih edilmiştir. En yüksek iyi nedir sorusuna aranan cevap ve yapılan tartışmalar insan hayatının yüksek anlamı ve buna bağlı olarak hayatın gayesinin en iyiyi aramak ve en iyiye ulaşmak çerçevesinde şekillenmiştir. En iyiye ulaşmak için gösterilen çaba ve neticede bu noktaya ulaşmak Fârâbî'nin ahlak felsefesinde insan hayatına da anlam kazandıran en önemli unsurdur. Bu yüzden hem insan hayatının anlam kazanması hem de insanın gerçek mutluluğa ulaşması en yüksek iyiyi aramak ve tercih etmekle gerçekleşmektedir.¹¹¹

Fârâbî ahlak felsefesinde mutluluğa götüren bu kazanımları iyi olarak değerlendirirken mutluktan alıkoyan bütün davranışları da kötü olarak ifade etmektedir. Bu çerçevede kişinin mutluluğa ulaşmasını sağlayan iyiler kişinin faziletini gösterirken mutluluktan uzaklaştıran kötü huyla ise kişinin noksanlığını ve faziletsizliğini göstermektedir. Bu bağlamda insanı, varlık amacı olan mutluluğa ulaşma gayesi her türlü maddi noksanlıklardan uzak tutacak ve onu ebedi mutluluğa götürecektir. Böylece insan her zaman için iyiyi tercih edip kötüyü kendinden uzaklaştırdığında ulaşabileceği son olan mutluluğa ulaşacaktır.¹¹²

Burada belirtilmesi gereken ve Fârâbî'nin de felsefesinde ele aldığı nokta iyi ve kötünün insanın aklı ile ayırt edilip edilemeyeceğidir. Yani insan aklıyla iyi ve kötünün ne olduğunu bilebilir mi?

¹⁰⁸ Fârâbî: 2003, 231.

¹⁰⁹ Fârâbî: 2003, 231.

¹¹⁰ Fârâbî: 2003, 239.

¹¹¹ Bircan: 2008, 23.

¹¹² Fârâbî: 1980, 40.

Fârâbî'ye göre bu sorunun cevabı evettir. Yani insan iyi ve kötüyü ayırt etmede aklını kullanarak tercih yapabilir. Akıl iyi ve kötüyü ayırt etmek için yeterli olgunluğa sahiptir. Ancak Fârâbî'den önceki kelimciler bu konuda Fârâbî gibi düşünmemektedirler. Onlara göre akıl çoğu zaman iyi ve kötünün ayırt edilebilmesini sağlasa da tek başına bu her zaman yeterli değildir. Akıl sadece bilgi edinmek için vardır ve bu yolla elde edilen bilgilerle insan iyi ve kötüyü ayırt edebilir. Ancak bu teorik bir bilgidir. Fiili olarak insanın iyiyi tercih etmesinde akıl tek başına yeterli değildir.

Fârâbî kelimcilerin, aklın iyi ve kötüyü tek başına ayırt etme görüşünün aksine akıl ile insan hem teorik olarak hem de fiili olarak iyi ve kötünün bilinebileceğini vurgular. Ona göre en büyük ve yüksek fazilet bilgidir. Bu bilgi de akılla elde edildiğine göre bu bilgiler doğrultusunda ortaya çıkan hal hareket ve tavırların iyilik veya kötülüğün tercih edilmesinde aklın belirleyici olduğunu vurgular.¹¹³ Ancak buradaki ayırt edici nokta herkesin akli kullanma derecesinin aynı olmamasıdır. Evet insan akıyla iyiyi ve kötüyü ayırt edebilir ancak her insanın akli aynı olgunlukta ve seviyede değildir. Bu yüzden her insan için bu geçerli değildir. Bu ayrımı yapabilmek için aklını geliştiren bazı insanlar bu önemli ayrımı yapabilmektedir.

Fârâbî'nin ahlak felsefesinde insanın mutluluğunu tamamlayan önemli kavramlardan biri de özgürlük kavramıdır. Felsefi manada özgürlük maddi bir tutsaklığı ifade etmeyip insanın iyiyi veya kötüye özgür bir şekilde kendi iradesiyle iyidir veya kötüdür diyebilmesidir. Bu anlamıyla özgürlüğü bir muhakeme gücü olarak da anlayabiliriz. İnsanın kendisini iyiyi ve daha da ötede mutluluğa yönlendirecek veya ondan alıkoyacak her şeyi yapıyorum, istiyorum, yapamam ve olmaz vb. iradelerle tercih edebilmesi özgürlük olarak ifade edilebilir.¹¹⁴

Fârâbî ise özgürlük kavramını derin düşünebilmek olarak tanımlamıştır. İnsanın yaptığı fiili bilinçli olarak mı yaptığı yoksa kendisine dayatıldığı veya alışkanlık olduğu için mi tercih ettiği konusu Fârâbî'nin özgürlük anlayışıyla ilgilidir. Bu yüzden insan yaptığı fiiller için “Bunu neden yapıyorum? Sorusunu sorduğunda aldığı cevap “Kendim istediğim için yapıyorum” ise o insanın özgürlüğünden bahsedilebilir. Ancak “Bunu böyle istediler, eğer yaparsam sonunda bir kazanım olacak” vb. cevaplar verildiğinde ise insanın özgürlüğünden ve iradesinden bahsetmek mümkün değildir. Bu yüzden insan tercihlerini yaparken özgürlüğü nispetinde iyiyi ve kötüyü tercih edebilecektir. Özgürlüğüne düşkün insanlar yaptığı hemen her fiil için bu gibi sorgulamalara girecek ve özgür olma yolunda daha cesur adımlar atacaktırlar. Çünkü Fârâbî'ye göre özgürlük korkak insanların elde edebileceği bir kazanım değildir. Bu anlamda Fârâbî'nin

¹¹³ Fârâbî: 2011, 60.

¹¹⁴ Fârâbî: 1980, 33.

belirttiği şekliyle özgürlük ne, niçin, nasıl ve neden sorularının bilinçli ve cesurca sorulabilmesi demektir. Bu yüzden Fârâbî özgürlük konusunda insanları sınıflandırmıştır.¹¹⁵

Fârâbî'nin bu sınıflandırmasına göre bazı insanlar düşünülmesi gereken yerde düşünme olgunluğunu gösteren ve bunun sonucunda da iyi olanı tercih etme kuvvetine sahip olan yüksek karakterli insanlardır. Bunlar Fârâbî'ye göre özgür kimselerdir.¹¹⁶ Bunun tam zıddı ise köle olarak adlandırılan insanlardır. Buradaki kölelik maddi köleliğe teşbihtir. Zihni ve fikri ile davranışları konusunda kendi iradesini kullanamayan ve tercihlerini kendi iradesiyle yapamayan insanlar Fârâbî'nin felsefesinde köledir. Bu insanların aklı da olsa ve akıllarını son derece iyi kullanıp sağlam bir düşünce gücüne sahip de olsalar köle tabiatından kurtulamazlar.¹¹⁷

Fârâbî bilgiye sahip oldukları halde bunu özgür iradeleriyle kullanamayan insanlar hakkında şunları söylemektedir:

“Bu durum bilim veya felsefeyle ilgilenen kimselerden bazıları için de geçerlidir. O halde onlar kölelikte birincilerin seviyesinin altında olmayan bir seviyededirler ve elde etmiş oldukları bilim geçersiz, kendilerine faydasız olduğundan, ilgilendikleri şey de kendileri için bir utanç ve bir belâ haline gelmiştir.”¹¹⁸

Fârâbî'nin bu ifadelerinden de anlaşıldığı üzere bireylerin sahip oldukları bilgiyi kullanamamaları onların özgür olmadığı anlamına gelmektedir. Çünkü Fârâbî'ye göre özgür birey hem sahip olduğu bilgiyi kendi iradesiyle mutluluğa ulaşmak için kullanır hem de hiçbir etki ve baskı altında kalmadan iyiyi bulmak için bildiği yolda yürür. Kendisinde herhangi bir tereddüde yeryoktur. O hayatın anlam yüklü olması ile ilgilidir. Ona göre anlamsız bir yaşamın herhangi bir değeri veya maddi hazlar ve zevklerle elde edilmiş mutlulukların hiçbir önemi bulunmamaktadır. Bu yüzden hayatın anlam kazanması önce insanın özgür olmasına ve iradesini sağlam bir şekilde kullanmasına bağlıdır. Daha sonra ise bu yolla iyiye ulaşıp hakiki mutluluğun elde edilmesiyle hayat anlam kazanmaktadır. Bu çerçevede insan iradesiyle bunu etkin bir şekilde ortaya koymayı sağlayan doğanın etkisi aynı sonuca çıkmaktadır. Doğanın etkisi insanın yaptıklarıdır. İnsanın yaptıkları ise doğanın etkisiyledir.¹¹⁹

Fârâbî'nin özgürlük anlayışında insanın kendini gerçekleştirme bulunmaktadır. Bu ifadenin karşılığı mutluluktur ve insan kendini gerçekleştirebildiği kadar mutludur. İnsanın kendini gerçekleştirebilmesi ise ne kadar özgür olduğu ile doğrudan ilişkilidir. Fârâbî'nin ahlak felsefesinde birey iyiyi tercih etmek ve bu yolla hakiki mutluluğa ulaşmak için iradesini ortaya koymalıdır. Fârâbî felsefesinde irade ve ihtiyar kavramlarıyla ifade edilen bu durum insan

¹¹⁵ Fârâbî: 2011, 59.

¹¹⁶ Fârâbî: 1993, 47

¹¹⁷ Fârâbî: 1993, 47.

¹¹⁸ Fârâbî: 1993, 47.

¹¹⁹ Watss: 1992, 186.

nefsinin istediği bir işi yapmak için harekete geçmesi olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla iyi ve kötü arasında iynin tercih edilerek hakiki mutluluğa ulaşmakta etkili bir araç da irade kavramıdır.¹²⁰

İnsan fiillerinin istenilen bir eylem için harekete geçmesi insanın iradesini o yönde kullandığı şeklinde yorumlanır. Bu durum Fârâbî'ye göre insanın arzu gücüyle alakalıdır. Arzuyu ise nefsin duyusal olarak bazı şeyleri istemesi olarak gören Fârâbî, duygu olan arzunun irade ile eyleme dönüştüğünü savunmaktadır. Bu yüzden irade insan nefsinin arzularıyla yakından ilgilidir. Ancak bu noktada Fârâbî iradeyle birlikte sıkça anılan bir başka kavramdan bahseder. İradenin sadece duyguyla hareket edilerek ortaya konması haricinde akılla hareket edilerek ortaya konması Fârâbî felsefesinde ihtiyar olarak adlandırılır. Bu çerçevede salt iradenin hayvanlarda da bulunduğu bahseden Fârâbî, asıl iradenin insanın akıyla şuurlu bir şekilde ortaya koyduğu ihtiyar olduğunu belirtir. Bu yüzden ihtiyar kavramı ona göre sadece insan nefsine hastır. Sadece irade ortaya konulan ve akıyla herhangi bir ilgisi olsun olmasın fiilleri ifade ederken ihtiyar ise tahlil ve düşünce süreçlerinden geçen bir iradeyi ifade etmektedir. Bununla birlikte Fârâbî bu iki kavram arasındaki farkı *el-Medînetü'l-Fâzıla* isimli eserinde şu şekilde açıklamaktadır:

Bu makuller insanda yer ettiğinde, onda tabii olarak (a) bir teemmül, düşünüp taşınma, pratik düşünce ve çıkarımda bulunma isteği ve (b) ilk olarak aklettiği bazı şeylere bir yönelim ve bunlara ve çıkardığı şeylerin bazısına yönelik bir istek veya hoşnutsuzluk ortaya çıkar. Genel olarak idrak edilene yönelme iradedir. Bu eğer duyudan ya da tahayyülden kaynaklanıyorsa bu genel adla, yani irade ile isimlendirilir; eğer genel olarak düşünüp taşınma ve akıldan kaynaklanıyorsa “ihtiyar” olarak isimlendirilir, ki bu sadece insanda olur. Duyumdan ve tahayyülden gelen arzu ise diğer hayvanlarda da vardır.¹²¹

Fârâbî burada ifade ettiği cümleleriyle saf, bilinçsiz bir iradenin önemsiz olduğunu, irade kavramının akıyla desteklenip bir düşünce sonucunda ortaya çıkmasıyla kıymet kazandığını vurgulamaktadır. Özellikle Fârâbî'nin felsefe sistemi içerisinde geçen “teemmül” ve “reviyye” kavramları bu düşünceyi ifade etmek için kullanılır. Bu anlamda insan önce “teemmül” eder. Yani derin bir düşünce ortaya koyar. Bunu ise “reviyye” yani içsel olarak da kendisinde değerlendirir, tartar. Bu koşullar oluştuktan sonra ortaya konulan irade Fârâbî'nin felsefesinde bahsetmeye çalıştığı iradenin ta kendisidir. Bu ise akılcı bir irade olan seçme hürriyetini yani ihtiyarı ortaya çıkarır.

Fârâbî'nin felsefi düşüncesinde insanın aklını kullanması ile bu süreç sonucunda seçme hürriyetini ortaya koymasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Dolayısıyla irade oluşmadan önce

¹²⁰ Fârâbî: 2011, 55.

¹²¹ Fârâbî: 2011, 164.

düşünme gerekmektedir. Düşünce gücüyle harekete geçen irade insan fiilleriyle neticeyi ortaya koymaktadır. Neticenin iyi veya kötü olması ise insanın kendi aklı sayesinde olması sebebiyle bu fiiller sonucunda insanın ceza veya mükafat görmesi de kendi sorumluluğudur.¹²² Bu çerçevede insanın iyiyi tercih edip hakiki mutluluğa ulaşma noktasında kullandığı araçlardan olan ihtiyar iradeye göre daha hususi bir kavram olup iyi olanı seçebilme kabiliyetine sahip olmak olarak ifade edilmektedir. Bu durum düşünüldüğünde her ihtiyar irade olarak değerlendirilebilse de her irade ihtiyar olarak değerlendirilememektedir.¹²³

Bütün bunlarla birlikte Fârâbî, *es-Siyaset'ül-Medeniyye* isimli eserinde aklın haricinde hayal gücüyle meydana gelen ikinci bir iradeden bahsetmektedir. Bu irade oluşurken devreye faal akıl girer ve akıldaki ilk bilgiler nefsin düşünce gücüne katkı yapar. Bu durum ise bir diğer irade olan İhtiyar kavramını doğurur. Bu şekilde nefsin düşünce gücünün gelişmesi ve bunun faal akıl yoluyla olması insana has bir özelliktir. Bu durumda insan kendi iradesiyle ortaya koyduğu fiillerde ödül (sevap) veya ceza (i'kab) ortaya çıkar. Bunun sorumlusu ise kendi aklını kullandığı için insandır. Fârâbî'ye göre bu güçlü iradenin oluşması insanın iyiyi ve kötüyü birbirinden ayırt etmesini kolaylaştıracak ve hakiki mutluluğa insan rahatlıkla ulaşabilecektir.¹²⁴

Netice itibarıyla Fârâbî'nin ahlak felsefesinde mutluluk kavramı insanın varoluşunun sebebidir. Her insan yaratılış gayesi olan hakiki mutluluğa ulaşmak için iyiyi tercih edip kötü olanlardan uzak durmalıdır. Bu tercihi yaparken kendi özgür, hür iradesini kullanmalı herhangi bir baskı veya alışkanlık sebebiyle tercihlerini değiştirmemelidir. Bunun yanında yapılan tercihlerde ortaya konan irade faal aklın bir ürünü olmalı yani bilinçli yapılmalıdır. Bu sayede insan en yüksek amaç olan mutluluğa ulaşma fırsatını yakalayabilecektir.

¹²² Deniz: 2010, 24.

¹²³ Çağırıcı: 2002, 380.

¹²⁴ Farabi: 1980, 38.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FÂRÂBÎ'NİN DİL HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ

3.1. Fârâbî'den Önce Dil Çalışmalarına Kısa Bir Bakış

Arap yarımadasında doğan İslami kültür süreç içerisinde genişlemiş ve özellikle dört büyük halife devriyle birlikte Arap yarımadasının dışına taşarak farklı kültürlerle etkileşim içerisine girmiştir. Bu dönemde Roma medeniyetinin hakim olduğu Suriye, Mısır ve Irak gibi bölgelerin fethedilmesi bunun yanında kadim İran kültürünü barındıran Sasani topraklarının ele geçirilmesi İslami kültürün bu kültürlerle iç içe olmasına sebep olmuştur. Bu çerçevede Arap kültürü başta olmak üzere bu saydığımız kültürlerle ait olan dini, ilmi ve kültürel eserler tercüme edilerek İslam coğrafyasında farklı kültürlerle ait bilgilerin yayılması mümkün olmuştur. Bu bağlamda o dönemde yaşayan İslam alimleri Helenistik, İran, Hint, Çin ve Mısır gibi oldukça eski ve sağlam kültürlerin hem yazılı hem de sözlü kültürleri üzerine çalışmalar yaparak bu çalışmaları İslam dünyasının istifadesine sunmuşlardır.¹²⁵

Daha sonraki dönemlerde ise Yunancadan, özellikle Aristoteles'e ait olan felsefî eserler Arapçaya tercüme edilerek İslam coğrafyasında ilmi sınırların genişlemesinin yolu açılmıştır. Bundan da anlaşıldığı üzere farklı kültürlerden eserlerin tercüme edilmeye başlaması İslami kültür ve medeniyetin gelişmesinde rol oynadığı bir gerçektir. Bu gelişmeye bağlı olarak edebi ve ilmi eserlerde yaşanan zenginlikler coğrafi olarak bazı bölgelerin ilim merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Mekke ve Medine başta olmak üzere Bağdat, Kûfe, Semerkant, Buhara, Şam gibi şehirler dönemin ilim merkezleri haline gelmiştir.¹²⁶

İslamiyet'in fetih hareketleriyle oldukça geniş coğrafyalara yayılmaya başlaması ve dini açıdan İslam'a girenlerin sayısında gerçekleşen büyük artış Arapçanın öğrenilmesi konusunda bazı problemleri de beraberinde getirmiştir. İslam'a yeni girenlerin Arapçayı bilmemeleri dinle ilgili meselelere tam olarak vakıf olmaları konusunda ciddi sıkıntıların oluşmasına sebep oluyordu. Ayrıca kutsal kitap Kur'an-ı Kerim'in öğrenilmesi ve anlaşılması için de Arapçanın öğrenilmesi gerekli görülüyordu. Bu çerçevede bu problemi ele alan zamanın dil alimleri Arapça bilmeyenlerin Arapça öğrenmelerini kolaylaştırmak adına Arapçanın bilinen ve uygulanan kuralları üzerinde değerlendirmeler yaparak bu konuda ciddi çalışmalar ortaya koymaya başladılar.¹²⁷

¹²⁵ Ülken: 1997, 64.

¹²⁶ Hitti: 1995, 379.

¹²⁷ Hitti: 1995, 258.

Bununla birlikte daha sonraki dönemlerde ise hadis, tefsir ve fıkıh gibi kadim İslami geleneğin en önemli ilimlerinin öğrenilmesi ve öğretilmesi açısından Kuran'ın daha iyi anlaşılmasını da düşünen alimler Arapçanın dil bilgisi yani gramer kurallarının ortaya konması konusunda çalışmalar yapmaya başladılar. Bu çalışmalara ise eskiden beri konuşula gelen Arapçanın anlatım biçimi, şiirleri, atasözleri ve diğer ürünleri inceleyerek başladılar.¹²⁸

Abbasiler dönemine denk gelen süreç içerisinde dil bilim çalışmaları daha çok dini problemler açısından daha anlaşılır bir dil ortaya koymak üzere şekillenmiştir. Özellikle Kur'an-ı Kerim'in ele alınarak onun dil ve gramer açısından incelenmeye başlaması dil çalışmalarının kutsal kitabın daha anlaşılır hale getirilmesi üzerinde yoğunlaştığını göstermektedir. Bunun yanında yukarıda belirtmeye çalıştığımız farklı kültürle tanışma sebebiyle başlayan kültürel etkileşim çerçevesinde bu kültürlerin eserlerinin de incelenmesi ve anlaşılması için gramer çalışmalarının yapılmasını gerekli kılmıştır. Bu çerçevede İslam coğrafyasındaki dil bilim alimleri değişik kültürlerin dilleri üzerinde kelime yapıları, sözcüklerin tarihi gelişimi ve değişimi ile cümle içerisinde kullanılış şekilleri üzerinde çalışmalar yapmışlardır.¹²⁹

Yine bu dönem içerisinde gerçekleştirilen dil bilim çalışmaları daha çok Arapçanın düzgün bir şekilde ifade edilmesi, kullanılan lafızların tasnif edilmesi, dilbilgisi ve etimolojik olarak sözcük ve cümle oluşumlarının incelenmesi üzerine idi. Bu bağlamda üzerinde çalışılan konular belirli başlıklar altında tasnif edilmeye başlandı. Kelime bilgisi (sarf), dil bilgisi (nahiv), seslerin çıkışı (meharic-i huruf), kelime üretilmesi, ilmi beyan, fesahat, belagat vb. başlıklar altında dil bilimi çalışmalarına devam ettiler. Bu çalışmalar ise süreç içerisinde Arap dil alimleri tarafından Aristoteles mantığının haricinde düşünce üretme ve bilgi edinmek için kullanılan en önemli yöntemlerden biri haline getirildi.¹³⁰

Fârâbî'nin de yaşadığı dönem olan 9. ve 10. yüzyıllarda dilbilimciler ile mantıkçılar arasında yaşanan tartışmalar ve çalışmalar İslam düşünce sisteminin gelişmesi konusunda önemli bir yere sahip olmuştur. Dil konusunda bugün bile ele alınan konuların kaynağı olarak gösterilen bu çalışmalar bugünkü dil zenginliğinin temelini oluşturmaktadır. Bunun yanında İslami düşünce sisteminde henüz felsefe anlayışının yerleşmediği zamanlarda başlayan dil çalışmaları İslami felsefenin de oluşmasında öncü olmuştur. Zira bu sayede kaleme alınan mantık ve felsefe alanındaki eserler bu yeni ilmin İslam coğrafyasında yerleşmesine zemin hazırlamıştır.¹³¹ Bu çerçevede felsefe ve mantık açısından İslam coğrafyasında antik Yunan

¹²⁸ Goldziher: 1993, 72.

¹²⁹ Civelek: 2001, 202.

¹³⁰ Ayık: 2002, 131.

¹³¹ Türker: 2002, 139.

düşüncelerinin yayılmasına ön ayak olan dilbilgisinin (nahiv), Ebû Esved ed-Düelî tarafından kurulduğu kabul edilmektedir. Bu konuda farklı rivayetler olsa da Ebû Esved ed-Düelî'nin Hz. Ali'den ders aldığı nahiv ilmi üzere önemli çalışmalar yaptığı kaynaklarda belirtilmektedir.¹³² Hz. Ali'den öğrendiği sağlam nahiv bilgisiyle Arap grameri üzerine bir otorite sayılan Ebû Esved ed-Düelî, yaptığı çalışmaların yanı sıra dönemin önemli ilim merkezlerinden olan Basra'da öğrencilere lügat, gramer, edebiyat ve şiir dersleri de vermiştir.

Miladi 7. yy ile 9. yy arasında gramer çalışmaları iki ekol üzerine devam etmiştir. İlk önce Basra şehrinde yaşayan dil alimleri Arapçanın gramer kurallarını ortaya koyarak Basra ekolü denilen dil okulunun temelini atmışlardır. Bu ekolü takip eden birçok öğrenci ravi, muhaddis, müfessir, edip ve şair gibi vasıfları kazanarak Arap dilinin zenginliğini en iyi bir şekilde ortaya koymaya çalışmışlardır. Basra ekolünden bir süre sonra ise Kufe şehrinde Basra ekolüne muhalefet ederek kendi ekolünü oluşturan dil alimleri ortaya çıkmıştır. Dil konusundaki birçok meselede farklı görüşlere sahip olan bu iki ekol birçok ihtilafın da tarafları olmuştur.¹³³ Bu iki ekol arasında ortaya çıkan ihtilaf ise dili kökeninin fiilden mi yoksa mastardan mı geldiğidir. Basra ekolü dilin kökenini mastar olarak kabul etmiştir. Onlara göre dil kayıtlanmamış mutlak bir zamanı ifade etmektedir. Bu yüzden de kökeninin mastar olması gerekir. Fiiller ise belirli bir zamana delalet ederler. Bu yüzden dilin kökeni olamaz. Ayrıca mastarlar isim olduklarından fiile ihtiyaç duymadan kendi başlarına bir anlam ifade edebilirler. Ancak fiillerde durum böyle değildir. Mutlaka bir isme ihtiyaç duyarlar. Bu yüzden dilin aslının fiil değil mastar olması gerekir.¹³⁴

Kufe ekolünde ise dilin aslının fiil olduğu görüşü hakimdir. Fiil asıldır çünkü mastar fiilden türemiştir. Bununla birlikte fiilin doğru olması mastarın da doğru olduğu anlamını taşımaktadır. Fiilin amel edebilmesi mastarda gerçekleşir. Fiil mastar ile kuvvetlenir. Kuvvetlendirilen kuvvetlendirenden üstün olduğu mantığından hareketle dilin aslının fiil olması gerekir.¹³⁵

Basra ve Kufe uleması arasında görülen bu ihtilaf bir müddet devam etmiştir. Ancak 10. Yüzyıldan itibaren Basra ve Kufe şehirlerinin siyesi açısından eski önemlerini yitirmeleri bilimsel anlamda da zayıflamalarına sebep olmuştur. Bu çerçevede birçok bilimsel çalışma ve ilim insanı buraları terk ederek halifelik merkezi Bağdat'a göç etmişlerdir. Bağdat'ta her alanda olduğu gibi dil bilimi alanında da bilimsel çalışmalar halifenin koruyuculuğunda devam etmiştir. Bağdat'ta dil bilimi açısından hem Basra hem de Kufe ekolünü sentezleyerek kendine

¹³² Bakırcı, Demirayak: 2001, 21-29.

¹³³ Kılıç: 1992, 117.

¹³⁴ Goldhizer: 1993, 78.

¹³⁵ Ayık: 2002, 131.

has bir dil bilimi görüşü ortaya koyan ve Bağdat'taki dil bilim çalışmalarının en önemli ismi olarak gösterilen alim ise İbni Cinni'dir.¹³⁶

Yine bu yüzyılda Bağdat'ta Basra ve Kufe ekolü ihtilafına benzer bir ihtilaf da mantıkçılar ile dil bilimciler arasında ortaya çıkmıştır. Aristoteles'in *Organon* isimli eserinin Arapça 'ya tercüme edilmesiyle başlayan tartışmalarda Süryani mantıkçılar ile Arap dil bilimciler karşı karşıya gelmiştir. Bu çerçevede mantıkçılar Aristoteles mantığının evrensel kabul edilen bir dil olduğunu savunurken Arap nahivciler ise Arap dil biliminin mantığın yerini tutabileceği konusunda önemli tezler ortaya koymuşlardır. Bu şekilde uzayan ve iki farklı kültürün başlattığı bu tartışmalar daha sonraki dönemlerde Arap dili ile Yunan mantığı arasında hangisinin üstün olduğunun tartışıldığı bir seviyeye gelmiştir.¹³⁷

Fârâbî'den önce dil konusunda gerçekleşen bu çalışmalar ile Basra ve Kufe ekolü arasında ortaya çıkan ihtilaf dil felsefesinin önemli meselelerini oluşturmaktadır. Ayrıca Fârâbî'nin ders aldığı hocaları arasında gerçekleşen dil ve mantık tartışmaları Fârâbî'nin felsefesinin oluşmasında bunun yanında dil ile ilgili görüşlerinin olgunlaşmasında etkili olmuştur. Fârâbî bu ihtilaflara karşı her iki tarafın da görüşünü göz önünde bulundurarak ortak bir sentez oluşturmaya çalışmış ve problemlerin üzerine gitmiştir.

3.2. Fârâbî'nin İlimleri Sınıflandırmasında Dil İlminin Yeri

Fârâbî'nin ilmi metodu her yaptığı çalışmada bir tasnif üzerinedir. Bu sebeple hem dil konusunda hem mantık hem de diğer felsefe kavramları açısından bilimsel tasniflerle ilgili kavramların kurallarını ortaya koymaya çalışır. Yazmış olduğu eserleri de bu tasnif metodu üzerine kaleme alan Fârâbî yaşadığı dönemde öğrenilen ilimleri kendine has üslubuyla sınıflandırarak bu ilimleri öğrenmek isteyenlere kolaylık sağlamayı amaçlar. Diğer taraftan Fârâbî bu ilmi tasnifiyle ele aldığı ilimlerin kurallarını da ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Bu çerçevede tezimizin ilk bölümünde yer verdiğimiz *Kitâb-u İhsâ-il-ulûm* (İlimlerin Sayımı) isimli eserinde bu tasnifi net bir şekilde ortaya koymuştur. Fârâbî'nin bu eserinde ortaya koyduğu ilim tasnifi ise şu şekildedir:

1. İlmü'l Lisan (Dil ilmi)
2. İlm'ül Mantık (Mantık ilmi)
3. Ulumu't-ta'alim (Matematik ilimleri)
4. El-ilmü't-tabîyyi ve El-ilmü'l-İlâhî (Tabiat ilimleri ve metafizik)
5. El-ilmü'l-medeniyyi, İlmü'l-fıkh, İlmü'l-ke'lâm (Siyaset ilmi, Fıkıh ilmi, Kelam ilmi)¹³⁸

¹³⁶ Goldhizer: 1993, 80.

¹³⁷ Türker: 2002, 142.

¹³⁸ Fârâbî: 1990, 44.

Görüldüğü üzere Fârâbî ilimleri tasnif ederken dil ilmini en başa koymuştur. Bunun sebebi ise şu şekilde açıklanabilir. Fârâbî'ye göre her türlü bilim dile dayanmaktadır. Ayrıca ortaya çıkan her türlü düşünce kim tarafından ortaya konarsa konsun dil ile ifade edilip anlaşılır hale gelmektedir. Bu sayede varlıkların anlamlarını kavranmış olur. Bütün bunlar ise önce dil sayesinde olmaktadır. Bu yüzden dil ile ilgili kuralların tamamının bilinmesi bilimsel çalışmaların yanı sıra insanın zihin faaliyetlerinin de temelidir. Bu bağlamda dil bütün ilimlerden önce gelmektedir.¹³⁹

Fârâbî'nin dil felsefesinde dil ilmi, dil bilgisi ve genel dil bilim olarak ikiye ayrılmaktadır. Ona göre dil bilgisi genel dil bilim olarak adlandırılırken belirli bir dilin dil bilgisi ise Arap dilbilgisi (nahv'ul Arap) olarak adlandırılmaktadır. Genel dil bilim ise Fârâbî tarafından iki bölümde incelenmektedir. Birinci bölüm "ümme" adı verilen herhangi bir topluluğun kullandığı ve bir anlama işaret eden lafızların ve anlamlarının bilgisidir. İkinci bölüm ise bu lafızların kanunlarının öğrenilmesidir.¹⁴⁰

Diğer taraftan Fârâbî dil bilgisini halkın kullandığı anlamlarıyla lafızları inceleyen bilim dalı olarak tarif eder. Burada halkın kullandığı lafızların özel olarak belirtilmesinin sebebi ise bilim insanlarının, dilcilerin ve halkın aynı lafızları farklı şekilde kullanabileceği gerçeğidir. Bu yüzden Fârâbî halkın kullandığı lafızları ele alarak dil bilgisinin bu yönüyle ilgilenmiştir. Ayrıca ilimleri tasnif ederken ikinci sıraya koyduğu mantık ilmiyle dil bilgisi arasındaki sıkı ilişkiyi de ortaya koymaya çalışan Fârâbî mantık ilminin tanımını yaparak dil ile ilişkisinin üzerinde durmuştur.¹⁴¹ Bu iki ilim dalı arasındaki ilişkinin Fârâbî tarafından incelenmesinin sebebi ise onun yetiştiği dönemde hocaları tarafından dil ve mantık konusunda yaşanan tartışmalardır. Hocaları birbirlerine üstünlük kurmak amacıyla bu tartışmaya katılırken Fârâbî dil ve mantık hakkındaki tartışmalarda orta bir yol izler. Her iki sanat dalı arasındaki ortak noktaların üzerinde duran Fârâbî farklı noktaları da belirlemeye çalışarak uzlaştırmacı bir tavır takınmıştır. Böylece dil ve mantığın ilimler sınıflandırmasında farklı yerlere sahip olduğunu belirtmiş ancak dilin bütün ilimlerden önce geldiği konusunda da görüşlerini belirtmiştir. Bu konuda *İhsâ-il-ulûm* isimli eserinden şu cümleler Fârâbî'nin görüşünü net bir şekilde ortaya koymaktadır:

Mantık sanatı, bütün olarak, akli düzeltmeye ve insanı haklarında yanılmasının mümkün olduğu bütün akılsallarda (ma'kûlât) doğru yola, hakikate götürmeye yarayan kanunları, akılsallar konusunda insanı hata yapmaktan, ayağı kaymaktan ve yanlış düşmekten koruyan kanunları, kendileriyle ilgili olarak herhangi bir insanın yanlış yapması mümkün olan akılsalların kontrol edilmesi için gereken kanunları

¹³⁹ Fârâbî: 1990, 16.

¹⁴⁰ Fârâbî: 1990, 46.

¹⁴¹ Fârâbî: 1990, 44.

verir. Bu sanat nahiv sanatına benzer; çünkü mantık sanatının akla ve akılsallara olan nispeti, nahiv sanatının dile ve sözlere olan nispeti gibidir.¹⁴²

Yine dil için hususi bir sınırlama yapan Fârâbî mantık ilminin daha evrensel olduğunu şu sözlerle belirtmiştir:

Nahiv ilmi herhangi bir topluluğun sözlerine has olan kanunları verir ve bu topluluğun sözleri ile başkasının sözlerinde ortak olan şeyleri ise ortak olmaları bakımından değil, sözü edilen nahiv ilminin kendisi için yapıldığı özel dille mevcut olması bakımından inceler. Mantık ise sözlerle ilgili olarak koyduğu kural ve kaidelerde sadece toplulukların dillerinde ortak olan sözlerin kanunlarını verir. Herhangi bir topluluğun sözlerine has olan şeyleri incelemeyiz; tersine o, bununla ilgili olarak muhtaç olunan şeylerin bu dille özel olarak ilgilenen ilmin sahibinden alınıp öğrenilmesini tavsiye eder.¹⁴³

Görüldüğü üzere Fârâbî dilin konuşulduğu toplumlarla sınırlı olup kendine has kuralları olduğunu belirtirken, mantığın ise insanın olduğu her yerde var olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁴

Bütün bunlar göz önüne alındığında Fârâbî, özellikle mantıkçılar ile dilciler arasındaki tartışmalardan etkilenmiştir. Bu iki taraf arasında ortaya çıkan ihtilafları derinlemesine inceleyen Fârâbî ihtilafa sebep olan konular üzerinde çalışarak bir çözüm ortaya koymaya çalışmıştır. Bununla birlikte Aristoteles ve Platon'un felsefesini de dil çalışmalarının içerisine katan Fârâbî, dil hakkındaki düşüncelerinin daha felsefî bir anlayışla şekillenmesini sağlamıştır. Bu bağlamda dil çalışmalarında kullanılan lafızların manaları ile ele alınmasının daha doğru olduğu üzerinde durmuştur. Zihinde lafızdan önce anlamın oluştuğunu belirten Fârâbî, dilin doğuşu ve dil konusunda yapılan adlandırmaların nasıl yapıldığını ele alır.

Fârâbî'nin ilimleri sınıflandırmasında dil düşünce ilişkisi de ön planda yer almaktadır. Bu çerçevede mantık ilmini ele alan Fârâbî bu ilmin Yunan medeniyetinde doğmasına rağmen evrensel olarak düşüncelerin şekillenmesini sağladığını savunur. Buna göre lisan nasıl bütün insanlarda bulunuyorsa düşünce de aynı şekildedir. Buradaki farklılık dilden kaynaklanmaktadır. Her toplumun kendine has konuşma dili bulunurken düşünce gücü bu şekilde değildir. Fârâbî'ye göre düşünme gücü bir topluluğa mahsus olmayıp insanlığa mal olmuş evrensel bir değerdir. Dil bilim konusunda ortaya koyduğu bu düşünceleri diğer ilimler için de savunan Fârâbî hangi ilim olursa olsun belirli toplumlarla bütünleşmiş kurallar yerine bütün insanlığa mal olmuş, evrensel değerleri olan ve bu doğrultuda belirli bir sistem çerçevesinde kurallarla sonuca ulaşan disiplinlerden bahsetmektedir. Bu bağlamda birçok eserinde belirttiği gibi ele aldığı birçok ilmi evrensel yönüyle değerlendirmiştir. Fıkıh, kelim,

¹⁴² Fârâbî: 1990, 53.

¹⁴³ Fârâbî: 1990, 60.

¹⁴⁴ Olguner: 1999, 57.

mantık, felsefe vb. ilimler her ne kadar belirli bir toplumda doğup gelişerek insanlığa mal olmuşlarsa da sadece doğdukları toplumda değil bütün insanlık üzerinde etkili olmuşlardır. Bütün bunlar göz önüne alındığında Fârâbî'nin yapmış olduğu ilimler tasnifinin bu ilimlerin evrensellik değerlerine göre yapıldığı söylenebilir.

3.3. Fârâbî'de Dil Felsefesinin Temelleri

Fârâbî dil felsefesini oluştururken kendisinden önce İslam coğrafyasında ortaya konulan dil ile ilgili çalışmalardan önemli ölçüde istifade etmiştir. Bununla birlikte dil ilminin felsefi yönü üzerinde Aristoteles ve Platon'un eserlerinden etkilenecek kendine özgü bir dil felsefesi sistemi oluşturmaya çalışmıştır. Bu bağlamda Fârâbî'nin oluşturduğu dil felsefesinin temellerinde İslami bilimler ve Antik Yunan felsefesinin etkisinin olduğu söylenebilir. Felsefe ve mantık konularını dil ile ilişkilendirerek ele alan Fârâbî anlaşılması zor konuların insanların konuşma diline daha yakın ve anlayabileceği örneklerle anlatılması gerektiği üzerinde durur. Böylece özellikle felsefe konusunda toplumda oluşacak yanlış anlaşılmalara da önüne geçileceğini savunur.¹⁴⁵

Fârâbî dil felsefesini oluştururken dil ile ilgili kavramların din, felsefe ve halkın konuştuğu dil olarak ayırmıştır. Bu ayrımı aralarında görülen farkları daha iyi anlayabilmek adına gerçekleştiren Fârâbî her ilmin kendisine has terimlere sahip olduğunu ve bunların herkes tarafından aynı ölçüde doğru anlaşılamayacağını belirtir. Bu konuda dil alimi olanlarla olmayanları kıyaslayan Fârâbî her iki tarafın kelimelere farklı anlamlar vermelerinin oldukça doğal olduğundan bahseder. Bu yüzden ister mantık olsun ister dil ister din olsun disiplinlerin herhangi birinde terminolojiler farklılık gösterebilmektedir. Burada asıl önemli olan kullanılan terminolojinin halk tarafından anlaşılır olmasıdır. Yoksa kullanılan terimin hangi ilme ait olduğu konusunun çok da önemi bulunmamaktadır.¹⁴⁶

Fârâbî'nin dil felsefesinde ele aldığı önemli konulardan biri de din dilidir. Özellikle Tanrı ile ilgili konularda kendine has üslubuyla din dili yerine felsefe dilini tercih eden Fârâbî Tanrı'nın evrenle iletişim halinde olduğunu ve bunu da kendisine göre çeşitli araçlarla yaptığını savunur. Bunun ise halk tarafından daha kolay anlaşılabilmesi için din dilinin halkın konuşma diline yaklaşması gerekir. Bu yüzden yazdığı eserlerde hem dil araştırmacılarına hem de topluma önemli mesajlar verir.¹⁴⁷ Din, felsefe ve diğer ilimlerin kullandığı diller üzerinde araştırmalar yaparak bu dillerin benzer ve farklı yönleri üzerinde araştırmalarda bulunur. Ayrıca bir ilme ait terimlerin toplumların anlayacağı şekilde ifade edilmesinin de

¹⁴⁵ Olguner: 1999, 57.

¹⁴⁶ Fârâbî: 1958, 214.

¹⁴⁷ Olguner: 1999, 57.

felsefi sistem için daha doğru olduğu düşüncesindedir. Bu tezini desteklemek amacıyla da Arap dilinin hem felsefi bir dil olması hem de diğer ilimler için anlaşılır düzeyde kullanılabilecek bir dil olması için Antik Yunan'dan öğrenilen felsefi terimlerin Arapça karşılıklarının kullanılması konusunda titiz davranır. Buradan da anlaşılıyor ki bir dil için felsefi bir sistem kurulması gerektiğinde o dilin kendine özgü terminolojiye sahip olması gerekmektedir. Fârâbî bu konuda *Fusûl'ül Hamse* isimli eserinde şunları söylemektedir:

Her sanatta kullanılan sözler içinde, o dili konuşan halk arasında yaygın olmayıp bilâkis, meselâ, yazı sanatında “al-ancîzac” ve “al-avâric”de olduğu gibi, sadece ve yalnız herhangi bir sanatla uğraşanlar tarafından kullanılanları vardır, halk arasında yaygın olanları vardır. Ancak, o sanatla meşgûl olanlar o sözlere bir mâna, halk ise başka bir mâna verir.¹⁴⁸

Fârâbî'ye göre, Arap dil bilimcilerin kelimeler üzerine yükledikleri manalar ile dil bilimci olmayanların yüklediği manalar aynı olamaz. Bu yüzden mantık ve dil bilimi arasında Fârâbî'nin felsefe sisteminde kullanılan terimler mutlaka farklıdır. Bu farklılığın bir benzeri de din ve felsefe arasındaki terimlerde görülmektedir.

Dil bilimi konusunda felsefesini oluştururken Fârâbî dil ve lisan olarak iki terim kullanır. “Dil” kelimesinin karşılığı olarak “lûgat” kelimesini tercih eden Fârâbî, toplumların konuştuğu kendilerine has olan dile ise “lîsân” ismini vermektedir. Bunun yanında insanların birbirleriyle iletişim kurmak için kullandıkları dilin ortaya çıkışını ve harflerin oluşumunu *Kitâb'ül Hurûf* isimli eserinde şöyle açıklamaktadır:

İnsanlardaki konuşma kabiliyeti ile harfler, onlardan oluşan lafızlarla ve bir araya getirilmiş lafızlardan oluşan sözlerle (dil) inşa edilir. Kendi dillerinin kullanımını âdet haline getirdikleri için kendi konuşma yatkınlıklarını aşamazlar. Bu konuşma yatkınlığı dillerine ve zihinlerine öylesine yerleşmiştir ki bir başka konuşma biçimini tanıyamazlar. Hatta kendilerinin dışındaki her lafız, kendilerine yerleşmiş olan şekillendirilmiş bu lafızların dışındaki her lafız ve alışkın olduklarının dışında her söz dizilişi dillerine yabancı gelir. Bu, dillerinde ve zihinlerindeki, kendilerinden öncekilerden almış oldukları bir gelenektir. Aynı şekilde bunlarda, kendilerinden öncekilerden, onlarda (dili) ilk ortaya koyanlardan (vaz' edenlerden) ve onların meydana getirdiği dili olgunlaştırmak suretiyle almışlardır.¹⁴⁹

Burada Fârâbî'nin dil felsefesinin temellenmesinde etkisi olan en önemli isimlerden Aristoteles'den de bahsetmek gerekiyor. Felsefi çalışmalarını Aristo'nun kitaplarından okudukları çerçevesinde şekillendiren Fârâbî onun yazdığı eserler üzerinde ciddi çalışmalar yaparak bu eserlerin İslam coğrafyasında daha iyi anlaşılmasını sağlamak adına şerhler ortaya koymuştur. Her yönüyle Aristoteles'i inceleyen ve görüşlerine hâkim olan Fârâbî onun hocası

¹⁴⁸ Fârâbî: 1958, 195-196.

¹⁴⁹ Fârâbî: 1990, 141-142.

olan Platon'un da felsefi görüşleri üzerinde çalışmalar yapmıştır. Her iki Antik Yunan filozofunun arasında hoca talebe ilişkisinin olması Fârâbî'ye göre her ikisinin de aynı felsefi gerçeklikten bahsetmelerine sebep olmuştur. Aralarında olan görüş ayrılıklarının ise oldukça yüzeysel olduğunu belirten Fârâbî bu yönüyle her iki felsefecinin görüşleri arasında bir uzlaşılacak yol bulma gayreti içindedir. Bunun için de yazmış olduğu *el-Cem Beyne Re'yeyn el-Hakimeyn* isimli önemli bir eser bulunmaktadır. Fârâbî'nin etkilendiği bu iki önemli filozofun onun dil felsefesi üzerinde de etkili olduğu ve düşünce sisteminin olgunlaşmasını sağladığı bir gerçektir.¹⁵⁰

Fârâbî'nin Aristoteles ve Platon arasındaki görüş ayrılıklarını kendi felsefe sisteminde uzlaştırma çabasının bir benzeri onun din felsefesinde görülmektedir. Dini hakikat ile felsefi hakikatleri görünüşte farklı olmalarına rağmen aslında birbirlerinin aynı olduğunu vurgulayan Fârâbî, din ve felsefe arasında görülen farklılıkların dil ile ilgili kullanımlardan kaynaklandığını savunmuştur. Bu sebeple hem din açısından hem de felsefe açısından daha anlaşılır yorumlar yaparak bu ihtilafı da ortadan kaldırmaya çalışmıştır.¹⁵¹

Görüldüğü üzere Fârâbî ister mantık olsun ister felsefenin diğer kavramları olsun kendi oluşturduğu felsefe sistemi içerisinde bu kavramları dil ile bağlantılı bir şekilde işlemektedir. Yazmış olduğu eserlerde vermiş olduğu örnekler yaşadığı dönemin toplumunda konuşulan dil ile verilmiş anlaşılır örnekler olmuştur.¹⁵² Yine anlaşılması zor ve ağır olan felsefi kavramları insanların anlayacağı dil üzerinden ve onların da anlayacağı örneklerle ortaya koymuştur. Bu bağlamda felsefe açısından İslam toplumlarında oluşan ve dilin farklı kullanımlarından kaynaklanan ön yargı ve yanlış anlamaları ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Onun dil üzerinde yaptığı bu çalışmalar İslami coğrafyanın ortak dili olan Arapça' nın başlı başına bir ilim ve felsefe dili olmasını sağlamıştır. Bu sayede en alt tabakada Arapça konuşan halktan başlayarak en üst yöneticiye kadar hemen herkesin felsefi meseleleri kolaylıkla anlayabilir duruma gelmesinde Fârâbî'nin büyük katkıları olmuştur.¹⁵³

Fârâbî dil felsefesini oluştururken dile ait terimleri de anlaşılır bir şekilde kullanmaya özen göstermiştir. Dil bilimciler tarafından oldukça farklı anlamlar yüklenen bu terimleri en basit anlamlarıyla felsefeyle buluşturan Fârâbî bu sayede söylenen lafız ile tam olarak neyin ifade edilmek istendiğini ortaya koymuştur.

¹⁵⁰ Aydın: 2000, 33.

¹⁵¹ Medkûr: 2000, 50.

¹⁵² Fârâbî: 214.

¹⁵³ Olguner: 1999, 57.

3.4. Fârâbî'de Dil Düşünce İlişkisi

Fârâbî'nin düşünce sisteminde aklın önemli bir yeri bulunmaktadır. İnsan hayatında her türlü olayın sadece izlenimi konusunda değil bu olayların dilsel manada anlam kazanmasında da etkili olan kavram akıldır. Bu çerçevede akıl insan yaşantısını analiz ederek gerekli sınıflamaları yapmaktadır. Bununla birlikte akıl nesnelerin ayırt edilmesiyle birlikte o nesnelerin zihindeki suretleriyle ifade edilmesinde de rol oynamaktadır. Dolayısıyla Fârâbî felsefesinde düşünce gücü faal akıl olarak tanımlanmaktadır. Faal akıl önce nesnelere işaret eder. Daha sonra ise o nesnelerin zihinde teorik olarak oluşmasını sağlar. Ortaya çıkan bu teorik düşünce nesnelerle anlam bakımından farklı ilişkiler kurar. Belirtilen aşamalar tamamlandıktan sonra düşünce gerçekleşmiş olur. Düşüncenin ortaya çıkması ise zihinde nesnelerle ilgili oluşan sembolleşmeden sonra bilginin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Bu yüzden Fârâbî'ye göre ortaya çıkan bilginin kaynakları hem duyularla hem de akılla ortaya konmaktadır.¹⁵⁴

Nesnelerin ayırt edici gücünün lafızlardan da kaynaklandığını savunan Fârâbî bunu sağlayan en önemli kavram olarak hayal gücünü görmektedir. Bir nesneye anlam yükleyen sembolleşmeler hayal gücü ile farklı boyutlara ulaştığında zihinde bu nesneler yer edinebilmektedir. Bu boyutları Fârâbî çeşitli ayırma ve birleştirme şekilleri olarak belirtir.¹⁵⁵

Bu düşünce sistemi Fârâbî'nin yaşadığı dönem açısından dil bilimcilerin ortaya koyduğu kuralların oldukça dışındadır. Yaşadığı dönemdeki dil bilimcileri doğrudan eleştirmese de dil ve düşünce bağlamında dil bilimcilerin düşünce hakkında ileri sürdükleri fikirler açısından eserlerinde önemli değerlendirmeler yapmıştır. Bu değerlendirmelerde Fârâbî dil ve düşünce ilişkisini üç aşamada ele almaktadır. Fârâbî'nin belirttiği bu üç aşama *Kitab'ül Elfaz* isimli eserinde açık bir şekilde belirtilmiştir. Buna göre;

1. Fârâbî, lafızların hayal gücü vasıtasıyla nesneler için ayırt edici semboller haline geldiğini söylemektedir. Nesnenin zihinde oluşan ayırt edici sembolü hayal gücünü kullanarak nesnelerin zihinde işlenmesini sağlamaktadır. Bu sayede semboller vasıtasıyla zihinde ortaya çıkan şeyler hatırlanmaktadır. Zihnin nesne olan şeyle meşgul olması onu zinde ve faal olmasını sağlamaktadır. Şeyler birbirinin benzeri de olsa durum değişmemektedir. Çünkü benzer şeyler zihinde ortaya çıktığında onun tasavvur edilmesi daha da kolaylaşmaktadır. Bu duruma ise çoban ile sürü ve öğretmen öğrenci ilişkisi örnek gösterilebilir. Bu iki kavram arasındaki nisbi benzerlik birinin zihinde oluşması sonrasında diğerrinin tasavvurunu kolaylaştırmaktadır.¹⁵⁶

¹⁵⁴ Fârâbî: 2012, 5-6.

¹⁵⁵ Farabi: 2012, 87.

¹⁵⁶ Fârâbî: 2017, 88.

2. Nesnelerin benzerliği ile ilgili olarak aynı nesneye ait olan iki ismin birbirlerinin yerine kullanılması da mümkündür. Bununla birlikte müfret veya mürekkep olarak ortaya konan nesnelerin birbirleri yerine müfret ve mürekkep anlamlarının tercih edilmesi mümkündür. Bunda belirleyici olan ise muhatabın nesneyi daha anlaşılabilir bulmasıdır. Fârâbî felsefesinde bu duruma daha “anlaşılır kılanın tercih edilmesi” (ibdâl’ul-a’raf) denmektedir. Bununla birlikte nesneyi oluşturan şeylerin ayrı ayrı belirtilerek nesnenin anlatılması da mümkündür. Buna ise “tarifin parçalarının tahlili” (tahlîlu eczâi’l-hadd) denmektedir. Buna örnek olarak ise yol yerine asfalt ve zift kavramları örnek olarak gösterilebilir. Bu ikinci kısımda gerçekleşen bütün değerlendirmeler ise “tahlil” olarak adlandırılmaktadır.¹⁵⁷
3. Fârâbî’nin dil düşünce ilişkisinin ortaya çıktığı üçüncü ve son aşama ise nesnenin maddi varlığı yerine lafzının tasavvur edilmesidir. Bu anlamda nesnenin maddi varlığının yani şekli tasavvurunun zor olması gibi durumlarda onun lafzının, isminin, tarifinin ve parçalarının tahayyül edilmesi söz konusu nesnenin zihinde tasavvurunu kolaylaştırmaktadır. Nesneyi kül olarak düşündüğümüzde onun sadece bir cüz’ünün tasavvur edilmesi o nesne için yeterli olmaktadır. Cüz’ünün tasavvurunun zor olduğu durumlarda ise cinsinin veya nev’isinin tasavvur edilmesi, nesnenin zihinde canlanmasını kolaylaştıracaktır.¹⁵⁸

Fârâbî’nin *Kitâb’ül Elfaz* isimli eserinde belirttiği bu görüşler lafızların anlam ve zihinde oluşan şekilleri üzerinde düşüncenin etkili olduğunu göstermektedir. Felsefe ilminde zihnin insan nefsindeki duygulardan beslendiği düşünüldüğünde mana ve şekil arasındaki ilişki daha net bir şekilde anlaşılacaktır. Bununla birlikte Fârâbî dil ve düşünce arasındaki ilişkiyi “söz ve düşünce, gerçeğe uygun olduğu sürece doğru ve geçerlidir”¹⁵⁹ diyerek ortaya koymaktadır.

Fârâbî’nin ortaya koyduğu dil ve düşünce ilişkisi birkaç farklı şekilde daha ortaya çıkmaktadır. Bu ilişkiyi iki şekil olarak ele alan Fârâbî, “mevcut fiil- ve uygulanan fiil” ile “lafız-fiil” ilişkisi çerçevesinde de değerlendirmektedir. Fârâbî’nin belirttiği bu iki şekil arasındaki ilişki aslında her ikisi açısından ters bir ilişkiyi ortaya koymaktadır. Şöyle ki; ilk olarak verilen şekil olan mevcut ve uygulanan fiiller zihinde gerçekleşen karmaşık şekillerin bir bütün halinde anlam kazanmasını sağlayarak farklı nesnelerin aynı anlamlarla bir davranışa dönüştürülmesini içermektedir. İkinci şekil olan lafız ve fiil konusunda ise lafızla ortaya çıkan

¹⁵⁷ Fârâbî: 2017, 90.

¹⁵⁸ Fârâbî: 2017, 91.

¹⁵⁹ Fârâbî: 1985, 222.

ve buna bağılı olarak belirli davranışların ortaya çıkmasında etkili olan mananın muhatap tarafından anlaşılmasını ifade etmektedir. Bu çerçevede her iki şekil duyusal algılar ön planda olmakla birlikte birinci şekil yorumdan uzak daha genel bir anlamı ifade ederken ikinci şekil daha hususi ve yoruma kapalı anlamları ifade etmektedir. Bunlar göz önüne alındığında mevcut fiil ve uygulanan fiil arasındaki ilişki bireylerin bazı olgular karşısında gösterdiği davranışları benzer olgulara da aynı şekilde göstermesini ifade etmektedir. Lafız ve fiil arasında olan ilişki ise bireylerin lafızları önce anlaması ve anladığı doğrultuda bunu davranışa dökmesidir.¹⁶⁰ Bunlardan da anlaşıldığı üzere lafızların anlamları bireylere göre farklılık gösterse de o anlamdan ortaya çıkan davranış lafzın anlaşılması konusunda daha etkilidir. Ayrıca Fârâbî lafız ve fiil arasındaki ilişkisini ortaya çıktıktan sonra bireyin durumunu üç şekilde ortaya koymuştur:

1. İfade edilen lafzın zihinde oluşması ve lafzı söyleyenin ifade etmek istediğı mananın anlaşılması.
2. İfade edilen lafızdaki mananın anlaşılması ve zihinde oluşmasına bağılı olarak muhatabın zihninde tasdik edilmesi.
3. Muhatabın söylenen lafızdan anladığı düşünceye bağılı olarak zihinde gerçekleşen tasdiki hatırdaki tutması.¹⁶¹

Bütün bu değerlendirmeler göz önüne alındığında Fârâbî, dil ve düşünce arasındaki ilişkiyi her iki kavram açısından karşılıklı olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda lafzın anlaşılmasından davranışa dönüşmesine kadar geçen süreç içerisinde belirli aşamaların olduğunu belirten Fârâbî, lafzın anlaşılmasının görülen bir şeye ait duyusal algılardan daha farklı olduğunu belirtir. Yine bunun gibi bireyin duyduğu lafızların davranışa dönüşmesi de zihinde gerçekleşen iki ters işlem sonucu oluşmaktadır. Bunlar ise birincisi dışarıdan zihne doğru ikincisi ise zihinden dışarıya doğru olan işlemlerdir.

¹⁶⁰ Fârâbî: 2017, 86.

¹⁶¹ Fârâbî: 2017, 87.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FÂRÂBÎ'NİN AHLAK FELSEFESİNDE DİL MUTLULUK İLİŞKİSİ

4.1. Dil Mutluluk İlişkisi

Tezimizin bu bölümünde yukarıdan itibaren açıklamaya çalıştığımız ve Farabî'nin felsefe sisteminin en önemli noktalarından birini oluşturan dil ve mutluluk arasındaki ilişkinin ortaya konması üzerinedir. Bu bağlamda yukarıdan itibaren verdiğimiz bilgiler ışığında dil ve mutluluğun Fârâbî felsefesinde hangi kavramlar üzerinden şekillendiği daha net anlaşılabacaktır.

Fârâbî yaşadığı dönem itibarıyla dil bilimcilerle mantıkçıların tartışmalarının en yoğun olduğu döneme denk gelmiştir. Ancak ne dil bilimciler gibi mantık ilminin gereksiz olduğunu savunmuş ne de mantıkçılar gibi tamamen düşüncenin gücüne inanmıştır. Her iki kavramın da iki ayrı bilim olduğu konusunu eserlerinde belirten Fârâbî mantık ile dil bilim arasında sıkı bir ilişkinin olduğunu ortaya koymuştur.

Fârâbî dil ile mutluluk arasındaki ilişkiyi ortaya koyarken mantık ile dil bilim arasındaki ilişkiden yola çıkarak değerlendirmeler yapar. Bu çerçevede lafızlar ve akla yatkın olan şeyler arasındaki ilişkinin mutluluğun elde edilmesinde etkili olduğunu belirtir. Ona göre felsefenin en üst noktası olan mutluluğun elde edilmesinin ilk aşaması mantıktır. Ancak mantığın bilinmesi ve onun anlaşılması içinse dil bilimin önemli olduğunu vurgular. Mantık ve dil bilim her ne kadar bu kadar yakın ilişki içerisinde olsa ve mutluluğa ulaşma yolunda en önemli araçlar olsa da Fârâbî'ye göre bu ikisi kesinlikle birbirinden farklı ilimlerdir. Ancak birbirlerini tamamlar mahiyettedirler. Şöyle ki dil bilim konusunda eksik olan yerlerde mantıkçı devreye girerek bu eksikliği tamamlayabilir.¹⁶²

Fârâbî, mutluluğu elde etme konusunda bireylerin felsefî bilgilere sahip olması gerektiğini söyler. Ona göre mutluluğu getirecek iyi şeylere sahip olmanın yolu felsefeyi bilmekten geçmektedir. Birey her zaman iyiye sahip olmakla mutluluğa ulaşabilir. Yani bu durum devamlı olmalıdır. Bu sebeple iyi ve kötü arasındaki ayrımın da düşünce gücüyle yapıldığını belirtir. Bununla birlikte hangi ilim olursa olsun Fârâbî insanın mutluluğa ulaşma yolunda bilmesi gereken ilimlerin başlangıcında ortaya konulan kurallarının da bilinmesi gerektiğini savunur. Bunun ise o ilme ait lafızların bilinmesi ile mümkün olduğunu belirtir. Bu çerçevede nihayeti mutluluk olan bir ilmi öğrenmenin başı dildir. Daha sonra düşüncedir. En sonunda ise mutluluktur. Bu yüzden dil ve mutluluk ilişkisi açısından Fârâbî felsefesi değerlendirildiğinde mantık ilminin de bu ilişki içerisinde olduğu rahatlıkla söylenebilir.

¹⁶² Fârâbî: 1993, 188-189.

Fârâbî'nin felsefesini oluştururken özellikle Aristoteles'in fikirlerinden etkilendiğini ancak tamamen onun fikirlerine benzeyen bir sistem oluşturmayıp kendine özgü bir felsefi sistem oluşturduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu çerçevede dil ve mutluluk arasındaki ilişki konusunda da Aristoteles'in görüşleri önem arz etmektedir.

Aristoteles'e göre Tanrı tarafından yaratılan insan mevcut alemde ona benzeyen ve yakın olan en önemli varlıktır. Akıl kaynaklı düşünce gücüne büyük önem veren Aristoteles insanın aklını kullanarak bütün bilgileri elde edebileceği kanaatindedir. Bu bağlamda Tanrı, var olmak, evren, kâinat gibi soyut kavramları insanın aklıyla kavrayabileceğini belirten Aristoteles düşünce gücü, farklı yetenekler, konuşma, iletişim kurma vb. birçok özellik bakımından insanı diğer yaratılmışlardan ayırır. Aristoteles'e göre insanın en büyük gücü dil ve düşüncedir. Ve bu iki kavram oldukça yakın bir ilişki içerisinde. Kâinata dile sahip olup anlamlı lafızlar eden tek varlık insan olduğu için insanın düşüncesi bu çerçevede değerlidir. Bu yüzden Fârâbî Aristoteles'den farklı olarak dil ve düşünceden sonra nihai ulaşılan noktanın mutluluk olduğunu belirtmiştir. Aristoteles'e göre kâinat üzerinde yaşayan insanın yaşamı boyunca kazandığı bütün maddi ve manevi değerler düşünce gücüne sahip insana aittir ve aklın ürünüdür. Bu bağlamda elde edilen bilgiler de bu şekildedir. Buna göre insanın mutluluğa ulaşabilmesi için öncelikle bir akla ve buna bağlı olarak düşünce gücüne sahip olması gerekmektedir. Daha sonra ise onu mutluluğa götürecek iyiliklerin ve güzel fiillerin insanda bulunmasıdır. Yani insan olmaktır. Aristo'ya göre insan olmak diğer bütün ahlaki değerlerden önce gelmektedir. Ona göre mutluluk insan olmayı başarıp hem bedenlen hem de ruhen ahlaki değerlere sahip olan insanda mevcuttur.¹⁶³

Bu görüşleri tamamen benimseyen Fârâbî ise kendisi açısından daha özgün bir şekilde mutluluğu tarif etmiş ve felsefe sisteminde en üst noktaya koymuştur. İnsanın bu noktaya ulaşması için de kullanacağı en önemli araçlardan biri olarak dili göstermiştir. Bunu şu şekilde izah etmek konunun daha iyi anlaşılması açısından önemlidir:

Fârâbî'nin ahlak felsefesinde mutluluk iki şekilde ele alınmaktadır. Birincisi hakiki mutluluk ki bunun maddi ve anlık zevklerle bir ilgisi yoktur. Diğeri ise anlık hazların verdiği mutluluktur ki insan kendisini bu hazların etkisiyle mutluymuş zanneder.¹⁶⁴ Halbuki insanın gerçek mutluluğu sadece iyilikle elde edilir. Bu çerçevede insan hakiki mutluluğa ulaştığında her türlü nefsi arzulara doymuş olur. Maddi anlamda herhangi bir zevke ihtiyaç duymayan insan yaşamın anlamını kavramış ve dünyaya niçin geldiğinin bilincine varmıştır. Bu yüzden herhangi bir dünyalık zevk ona bir şey ifade etmez. O artık gerçek mutluluk noktasına ulaşmış

¹⁶³ Akarsu: 1998, 130.

¹⁶⁴ Fârâbî: 2019, 52.

ve madde ile ilgili herhangi bir ihtiyacı kalmamıştır. Elde ettiği mutluluğun dışında kalan her türlü geçici mutluluk araçları ona göre sahte mutluluğu oluşturmaktadır. Bunları günümüzde de insanların peşinde koştukları ve elde ettiklerinde mutlu olduklarını zannettikleri para, servet, şöhret, nam, saygınlık vb. kavramlar olarak belirtebiliriz.¹⁶⁵

Fârâbî birçok insan için en önemli mutluluk kaynağı olarak görülen ve elde etmek uğruna birçok çile çekilen bu maddesel edinimleri sahte mutluluk olarak değerlendirmektedir. Bu yüzden bazı insanların mutluluk anlayışları bu şekilde sahte ve yüzeysel olurken bazı insanların ise son derece hakiki ve maddeye dayanmayan bir mutluluk anlayışı bulunmaktadır. Fârâbî ise bu ikinci kısım insanların mutluluğu üzerinde durarak bunun hakiki mutluluk olduğunu belirtmektedir. Ancak aynı toplumda hatta aynı ailede yaşayan insanlar arasında mutluluk anlayışı açısından bu farklılığın oluşmasının nedenleri de Fârâbî'nin felsefesinin önemli konuları arasındadır. Bu farklılığı sorgulayan Fârâbî ilk olarak insanların var olma gayelerindeki anlayış farklılığı üzerinde durur. İkinci olarak ise mutluluğun insanlara açıklanma biçimi üzerinde durmaktadır. İşte tam bu noktada dil ve mutluluk arasında sıkı bir ilişkiden söz edilmektedir. Nitekim dili kullanarak en yüksek gaye olan mutluluğa ulaşma konusunda yapılan açıklamaların önemli olduğunu vurgulayan Fârâbî insanlar arasındaki mutluluk anlayışındaki farklılığın giderilmesini de buna bağlamaktadır. Bu yüzden bu problemi çözebilecek yegâne ilim dil bilimidir.

Fârâbî, dil ile ortaya çıkan ve anlam çeşitliklerinden kaynaklanan farklılıkları ortadan kaldırmayı ilk amaç olarak benimsemiştir. Bu yüzden mutluluğun anlamı konusunda ortada bulunan bulanıklığı kaldırmak için net ve kesin ifadelerin kullanılması önemlidir. Dolayısıyla hangi ilimde olursa olsun bir problemi ortadan kaldırmak için yapılan tartışmalarda ve çözüm önerilerinde dili doğru kullanmak gerekir. Fârâbî felsefesinde de mutluluğa giden yolda anlam farklılıklarını ortadan kaldırmak için dili doğru kullanmak, ilgili lafızları doğru telaffuz etmek ve kullanılan lafızların manalarını iyi anlamak gerekir. Bu şekilde elde edilecek bir mutluluk her bireyde aynı anlamı ifade edecek ve insanlar önce kendilerinden başlayarak toplumlarını da hakiki mutluluğa ulaştırmış olacaktır.

4.2. Dilin Mutluluk İçin Araç Olması

Fârâbî'nin ahlak felsefesinde dil ilminin önemli bir yeri bulunmaktadır. Düşünce kavramı ile dil, doğrunun anlaşılması için iki önemli araç olarak belirtilir. Fârâbî'ye göre dil bir aynadır ve herkes onda kendi mutluluğunu rahat bir şekilde görebilir. Mutluluk konusunda iyi

¹⁶⁵ Fârâbî: 2019, 52.

ve kötü ayrımının yapılması konusunda en önemli araç dildir. Bu doğrultuda mutluluğa götürecek doğru bilgi de dil ile elde edilebilmektedir.¹⁶⁶

Fârâbî'nin ahlak felsefesinde mutluluğun elde edilmesi konusunda en önemli araçlardan biri de erdemlerdir. İnsanın kendisine ve etrafındakilere olan saygısı olarak iki önemli başlık altında değerlendirilen erdemler insanların hem kendisine hem de başkalarına fayda sağlamasını amaçlamaktadır. Bu sayede insan hem kendisi açısından hem de etrafındaki bireylerle hakiki mutluluğa rahatça ulaşabilecektir. Bu doğrultuda elde edilecek erdemler kişiye özel olsa da topluma mal olacak ve onları etkileyecek ölçüde olabilir. Bunlarla birlikte erdem sahibi olmak ve erdemli bir şekilde yaşam sürmek belirli kurallara sahip olmayı gerektirmektedir. Bu kurallar tek başına yeterli olmasa da bireylerin erdemli sayılmaları için gereklidir. Yine bu kuralların etkili bir şekilde uygulanması da gerekir. Bu sayede hakiki mutluluk daha ulaşılabilir olmaktadır.

Erdemler konusunda belirlenen kuralların bir benzeri dil konusunda da bulunmaktadır. Bir dili öğrenmek için gerekli olan gramer kurallarının bilinmesi söz konusu dilin daha iyi anlaşılması ve öğrenilmesi için gerekli olduğu gibi erdemli olmak da kuralların bilinmesi ve bu kuralların olgun bir şekilde uygulanmasını gerektirir. Belirtildiği şekilde kuralların düzgün bir şekilde uygulanması insanı erdemli bir şekilde mutluluğa ulaştırdığı gibi dil konusunda da yetkinliğe ulaştıracaktır.

Ancak kuralların tam anlamıyla uygun bir şekilde takip edilmesi insanın erdemli olması için yeterli olmayabilir. Çünkü bazı insanlar kuralları sadece uyulması gereken kurallar olduğu için zoraki takip ederler. Bilinçli bir şekilde takip edenlerin aksine bunlar erdemli olma konusunda son derece zayıf insanlardır. Bu yüzden kurallara sahip olan insanlar için belirli bir bilinç seviyesine sahip olmak önemlidir. Dil konusu da bu şekildedir. Fârâbî'nin ahlak felsefesi göz önüne alındığında toplumun erdem sahibi olması önce dilin kurallarının bilinmesine ve ortak kullanılan lafızların anlamlarının bireylerin çoğunda aynı anlama sahip olmasına bağlıdır. Bu sayede bireyler hem kendi gelişimlerini ve ilerlemelerini sağlarken diğer taraftan tüm insanlık adına adımlar atmaktadırlar. Bu çerçevede insanların dil konusunda daha gelişmiş olmaları ve birbirini daha net anlamaları, mutlu olmaları açısından da önem arz etmektedir.¹⁶⁷

Fârâbî felsefesini oluştururken en üst noktaya mutluluk kavramını koymuştur. Ona göre her insan mutlu olmak için dünyaya gelmektedir ve bu mutluluğun günümüzdeki madde kaynaklı mutluluk anlayışıyla bir alakası yoktur. Onun felsefesinde yer verdiği mutluluk insan için son derece ulvi ve yüksek bir makamdır. Bu yüzden ona ulaşmaya çalışmak her insan için

¹⁶⁶ Uyur: 2001, 98.

¹⁶⁷ Fârâbî: 2008, 79.

gerekli olsa da bu yeterliliğe ulaşan insanlar daha farklıdır. Onların mutluluğa ulaşmak için kullandıkları araçlar vardır ve dil de bu araçlardan biridir. Dilin insanın mutluluğu için araç olmasını şu şekilde izah edebiliriz:

Dil insanın kapalı dünyasının bilinmesi için önemli bir araçtır. Bu sayede insanın ruh hali bilinerek sahip olduğu yetkinlik hakkında bilgi sahibi olunur. Bunu göz önünde bulunduran Fârâbî, insanın dil ile kendisini ifade ederken mutluluğa ulaşması konusunda yukarıda da belirttiğimiz gibi bazı kuralların geçerli olduğunu savunmaktadır. Bu kurallar çerçevesinde kendilerini en iyi ifade edebildikleri bir dile sahip olan bireyler bu sayede sistematik bir şekilde ilerleme kaydederek Fârâbî'nin felsefesinde belirttiği hakiki mutluluğa ulaşma imkânı bulurlar. Bu yüzden İslam filozofları felsefi sistem içerisinde ilk önce dil ile ilgili kavramları ele alarak düşünce sistemlerine daha anlaşılır hale getirmeyi amaçlamışlardır. Buna bağlı olarak Fârâbî'de dil ile ilgili düşüncelerini, kavramları ve kuralları *Kitâb'ül Hurûf* isimli eserinde kaleme almıştır.

Fârâbî'nin dil felsefesini de göz önüne aldığımızda günümüz şartlarında da çok yakından şahit olduğumuz birçok bireyin kendisini doğru ve anlamlı bir şekilde ifade edemediği için mutluluğa çok uzak kaldığını görüyoruz. Bunun yanında toplum içinde ve toplumlar arasında yaşanan anlam farklılıkları da toplum mutluluğunu etkileyen en önemli unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden kendini istediği şekilde muhatabına ifade edemeyen insan içine düştüğü meselelerde tartışma, münakaşa ve hatta şiddete varan eylemlerde bulunabiliyor. Bu ise başta bireyin şahsi mutluluğunu etkilemekle birlikte toplumun da mutluluğunun olumsuz bir şekilde etkilenmesine sebep oluyor.

Bunlar göz önüne alındığında Fârâbî, dil ile mutluluk arasındaki ilişkiyi ortaya koyarken mantık konusuna da önemli ölçüde yer vermektedir. Dili insanın kendisini lafızlarla ifade edebilmesi konusunda önemli bir araç olarak gören Fârâbî bundan sonraki aşamayı ise düşünce yani mantık aşaması olarak değerlendirmiştir. Mutluluğa giden yolda insan iyiyi ve kötüyü doğru bir şekilde ayırt ederek zihninde oluşturduğu düşüncelere bağlı olarak dili kullanır ve kendisini ifade eder. Fârâbî bunu bir sanat olarak görür. Mantık sanatı olarak adlandırdığı düşünce gücünün Fârâbî nutka yani konuşma sanatına olgunluk kazandırdığını söylemektedir.¹⁶⁸ Bu yüzden mutluluğu elde etme konusunda dil ve mantık birbirini tamamlayan iki kavramdır ve her ikisi de önem taşımaktadır. Dolayısıyla Fârâbî'ye göre bir ifadenin doğruluğu elde edilen bilginin ve ifadenin düzgün olmasıyla ölçülmektedir.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Fârâbî: 1993, 79.

¹⁶⁹ Fârâbî: 1993, 80.

4.3. Fârâbî'nin Mutluluk Anlayışında Erdem Olarak Dil

Fârâbî'nin ahlak felsefesinde mutluluğa ulaşmak için elde edilecek erdemlerin büyük rolü bulunmaktadır. Mutluluğun önemli bir nesnesi olarak ele alınan erdemler, mutluluğa ulaşma yolunda diğer araçlarla ilişkili olarak değerlendirilmektedir. Tezimizin konusu gereği biz bu araçlardan sadece dil üzerinde duracağız. Bunun için erdemlerin mutlulukla ilgisinin anlaşılması önemlidir.

Bu konuda öncelikle bilinmesi gereken geleneksel ahlak kuralları çerçevesinde geçmişten beri bilinen ahlaki anlayış ile günümüzdeki ahlaki anlayış arasında benzerlikler olduğudur. Fakat bu benzerlikler yüzeysel olup içerik açısından büyük farklılıklar göstermektedir. Hem ahlaki kavramlar açısından hem de ahlaki anlayış açısından kendini gösteren bu farklılık günümüz toplumlarında gerçek mutluluğun önündeki en büyük engel olduğunu söyleyebiliriz. Kişilerin eylemleri göz önüne alınarak bir değer yargısına varmak günümüz ahlak anlayışını ifade etmektedir. Halbuki ahlaki eylemlerin anlaşılması dil ve düşünce gücü ile olmaktadır. Bu doğrultuda Fârâbî'nin mutluluk anlayışında kişinin doğruyu ve iyiyi bilebilmesi için kullanılan iki önemli araçtır.

Yine Fârâbî'nin mutluluk felsefesinde gramer dili düzeltirken buna yardımcı olarak mantık ilmi de zihnin düşüncenin düzeltilmesini sağlar. Zihnin karışık düşüncelerden kurtulması ve akıldaki ifadelerin net bir şekilde anlaşılmış olması onun daha güçlü olması için gereklidir. Bu sayede zaafılarına karşı daha etkili bir tavır alabilen zihin iyinin ve kötünün ayırt edilmesinde de baş rolü oynar. Fârâbî bu şekilde güçlendirilmiş bir zihni mutluluğun elde edilmesi konusunda ön koşul olarak görür. Dolayısıyla mutluluk ile dil ilmi arasında kurulan ilişki dil ile mantık ilmi arasında da kurulmaktadır. Fârâbî bu ilişkiyi *Kitabu't - Tenbih ala Sebîli's – Sa'ade* isimli eserinde şu şekilde ifade etmektedir:

Gramer ile mantık arasında benzerlik vardır. Gramer, konuştuğumuz lafzın doğruluğuyla ilgili bilgi ve ana dilini konuşan bir kimse alışkanlığıyla doğru konuşma gücünü verir. Mantık ise, akıl ile öğrenilen şeyin doğruluğuyla ilgili bilgi ve öğrenilen şeyde doğruluğu kazanma gücü verir. Tıpkı gramerin, ana dilini konuşan bir kimse alışkanlığıyla doğru telaffuz edecek şekilde, dili düzelttiği gibi, mantık da her şeyin doğrusunu akıl ile kavrayacak şekilde, zihni düzeltir. Kısacası, gramerle lafızlar arasındaki ilişki, mantık ile düşünülür şeyler arasındaki ilişkiye benzer.¹⁷⁰

Ayrıca Fârâbî'ye göre en yüksek erdem bilgidir.¹⁷¹ Bilgi ise dil olmadan elde edilemez. Gerçek mutluluk ise bilgi ile elde edilir. Bu yüzden dilin iyi kullanılması elde edilen bilginin doğru olması için gereklidir. En yüksek erdem olan bilginin doğru olması ise gerçek mutluluğun

¹⁷⁰ Fârâbî: 1993, 80.

¹⁷¹ Farabi: 1999, 90.

anahtarıdır. Dolayısıyla dil, bilgi ve mutluluk birbirini tamamlayan önemli kavramlardır. Bu sayede insan diğer canlılardan ayrılmaktadır. Çevresinde olan biteni sorgulayarak ve öğrenerek iyiyi kötüyü ayırt edebilmektedir. Bu ayırt etme kudreti ise insanın kendi iradesiyle olduğunda mutluluğa giden yolda insanın işini kolaylaştırmaktadır.

Fârâbî dili bir kurallar bütünü olarak görmektedir. Kişi doğuştan itibaren bu kurallara uyduğu takdirde dili konuşma yeteneğine sahip olabilir. Bu gayet doğaldır. Ancak bu konuşma yeteneği onun mutlu olması için gerekli olan erdemleri kazanmasında yeterli olmayabilir. Çünkü Fârâbî'ye göre kişinin gerçek mutluluğu kazanması için de bazı erdemlere ve yetkinliğe sahip olması gerekmektedir. Bunun için çeşitli araçların olduğunu belirten Fârâbî dil ilminin öğrenilmesini ve mutluluğun kazanılmasını bu konuda birbiriyle ilişkilendirir.

Dil tek başına gerçek mutluluk için yeterli olmamaktadır. Onu destekleyen mantık yani düşünce gücü ve ikisinin gücüyle ortaya konulan erdemlere sahip olmak Fârâbî'nin felsefesinde en üst noktaya koyduğu hakiki mutluluğa insanı ulaştıracaktır.

SONUÇ

Fârâbî felsefe tarihinin en önemli filozoflarından biri olarak hem İslam felsefesinde hem de batı kaynaklı felsefe çalışmalarında önemli bir yere sahip olmuştur. Bu önemi ön plana çıkarmak adına onun hayatını, kişiliğini, eserlerini ve ilmi yönünü ortaya koymaya çalıştığımız tez çalışmamızda diğer taraftan onun felsefi sistemi içerisindeki kavramlardan olan dil ve mutluluk ilişkisi üzerinde durmaya çalıştık. Bu ilişkiyi ortaya koymaya çalışırken de Fârâbî'nin felsefe sistemini oluşturduğu düzenin sadece mutluluğa ulaşmayı amaçladığını ve bu konuda dil de dahil olmak üzere diğer ilimlerin bir araç olarak değerlendirildiğini görmüş olduk.

Fârâbî sistemleştirdiği felsefesini oluştururken Antik Yunan felsefecileri Aristoteles ve Platon'un etkisinde kalmasının yanı sıra onların görüşlerini de benimseyerek kendi sistemini inşa etmiştir. Ancak bunu yaparken sadece bu tarafla kalmamış İslam coğrafyasındaki dil bilimcilerin ve mantıkçıların da tartışmalarından kendisine has üslubuyla sonuçlar ortaya koyarak batı ve doğu felsefesini sağlam bir şekilde harmanlamayı başarmıştır. Bu şekilde oluşturduğu felsefesinin odak noktasında ise mutluluk kavramı bulunmaktadır.

Fârâbî'ye göre yaşanan bu duygular bireyler açısından oldukça güçlü duygular oluşu için bu şekilde anlaşılması oldukça doğaldır. Ancak Fârâbî'nin ortaya koymaya çalıştığı mutluluk ile bu şekilde belirttiğimiz mutluluk arasında büyük fark bulunmaktadır. Ona göre gerçek mutluluk zihnen, fikren dünyaya geliş amacının bilincinde olmak ve bu doğrultuda şuurlu bir karaktere sahip olmaktır. Bunun ise erdemlere sahip olmakla gerçekleşeceğini belirtir.

Fârâbî insanın hayata gelişinden itibaren bütün yaşamı boyunca gerçek mutluluğa ulaşmak için çaba harcadığını belirtmiştir. Bu çabayı bazı insanlar şuurlu bir şekilde harcarken bazıları ise anlık hevesleri gerçek mutluluk zannederek hakiki mutluluğu tatmaktan uzak kalmışlardır. Fârâbî'nin felsefesine göre bu şekilde bütün insanların gerçek mutluluğu tadabilmesi için bazı erdemlerin kazanılması gerekmektedir. Bu erdemler kişiyi hakiki mutluluğa ulaştırabildiği gibi onu hak edecek olgunluğa da sahip kılmaktadır. Bu yüzden Fârâbî'nin felsefe sisteminde insan hep bu amaç doğrultusunda çalışan bir makinaya benzetilmiştir.

Fârâbî felsefesini oluştururken ilmi yönünü de son derece kuvvetlendirmiştir. Onun İslam coğrafyasında yapmış olduğu tasnifler ilimlerin İslami çerçevede daha kolay sahiplenilmesini sağlamıştır. Bu ilimlerin başında ise felsefe gelmektedir. Tarih boyunca İslam uleması felsefe ilmine mesafeli durmuştur. Bu mesafeyi ortadan kaldırmayı başaran Fârâbî bunu sağlarken dili oldukça başarılı bir şekilde kullanmıştır. Çünkü onun felsefe sistemi

içerisinde bulunan dil bilimi kişinin kendisini muhatabına net ve anlaşılır bir şekilde ifade etmesi üzerine kuruludur. Bu sayede birbirini daha iyi anlayan bireylerin farklı konularda anlaşması da daha kolay olacaktır. Bu yüzden felsefe için de İslam coğrafyasında geniş kitlelere yayılmasında dil konusuna önem veren Fârâbî, Arapça' nın bu konuda bir ilim dili olmasını sağladığını tezimizde müşahede ettik.

Bu çerçevede hem mutluluk konusunda hem de dil konusunda eserler kaleme alan Fârâbî, bu eserlerinde felsefe sistemini etraflıca ortaya koymaya çalışmıştır. Dil felsefesi, ahlak felsefesi, siyaset felsefesi, mantık ve diğer ilimlerle alakalı birçok eser ortaya koyan Fârâbî, bu sayede ilmi çalışmalara da ön ayak olmuş ve felsefenin İslam coğrafyasında daha da sahiplenilmesinde baş rol oynamıştır.

Dil ve mutluluk ilişkisini ortaya koyarken farklı kavramların da bu ilişkiye dahil olduğunu tezimizle ilgili araştırmaları yaparken gördük ve tezimizde belirttik. Bu çerçevede Fârâbî dil ile insanın zihninde oluşan lafızların karşısındakine daha anlaşılır bir şekilde ifade edildiğini söylerken düşünce gücü yani mantık ilmiyle de zihinde oluşan şeylerin daha tutarlı hale geldiğini belirtmiştir. Ona göre dil bireyler arasındaki iletişimi kolaylaştırırken mantık ise zihindeki karışıklığın giderilmesini sağlar. Bu iki gücü kendinde birleştiren insan ise gerçek mutluluğa ulaştıracak erdemler için hazır hale gelmiş olur. Özellikle *Kitâb'ut Tenbîh* isimli eserinde ortaya koyduğu dil ve mantık ilişkisi bağlamında dil ve mutluluk arasındaki en önemli ilişkiyi de ortaya koymuş olmaktadır. Buna göre Fârâbî'nin ortaya koyduğu gerçek mutluluğun anahtarı dildir. Zira insan düşünce ve dil kavramlarını bir arada kullanarak iyi ve kötüyü ayırt etme kabiliyetine ulaşmış olur. İnsanın ulaştığı bu kabiliyet ise mantık ile dil arasındaki bağlantıyı ortaya koyarken dil ile mutluluk arasındaki ilişkiye de ışık tutmaktadır.

İlimler tasnifinde dil konusunu ayrı başlık altında değerlendiren Fârâbî, dilin iletişim aracı olarak kullanıldığını vurgular. Bunun sadece insana özgü bir durum olduğunu da belirten Fârâbî, dil ile mutluluk arasında benzer bir ilişki kurar. Ona göre dile sahip olmak için birçok gramer kurallarını bilmek ve onları uygulamak gerekmektedir. Fârâbî, mutluluk kavramına sahip olmak isteyen bireylerin de bazı kurallara sahip olması gerektiğini vurgular ve bunları da sahip olunması gereken erdemler olarak belirtir. Bu benzer yön dil ve mutluluk açısından oldukça önemlidir. Çünkü Fârâbî'ye göre mutluluğa açılan kapı dildir. Dil gerçek mutluluğu elde etme konusunda ilk adımdır. Bütün kurallarıyla birlikte dile tam olarak sahip olan birey hem bireysel hem de toplumsal mutluluğun elde edilmesinde yetkinliğe sahip olmaktadır.

Mutluluğa ulaşma konusunda erdemler üzerinde oldukça duran Fârâbî elde edilen erdemler için insanın bazı yetkinliklere sahip olması gerektiğini belirtir. İrade, özgürlük, iyi ve kötüyü ayırt edebilme vb. kavramların bireyde bulunması gerçek mutluluk için gereklidir. Dil

ise bu kavramların daha iyi anlaşılabilmesi için gereklidir. Burada da dil ile mutluluk arasında dolaylı bir ilişki olduğunu görmüş olduk.

Tezimizin ikinci bölümünden itibaren Fârâbî'nin ahlâk felsefesi üzerinde durarak önce mutluluk kavramının daha sonra ise Fârâbî'de dil felsefesinin temelleri üzerinde değerlendirmelerde bulunduk. Bu değerlendirmelerde gördük ki Fârâbî özellikle ahlâk felsefesini oluştururken Aristo ve Eflatun'un fikirlerini benimsemiştir. Onun ortaya koyduğu sistem Antik Yunan felsefe sistemiyle benzerlik göstermektedir. Ancak onu farklı kılan nokta ise felsefesini sadece bu yönüyle oluşturmamış İslam coğrafyasından da etkilenmiştir. Yaşadığı dönemi göz önüne alarak hem kendinden önceki hem de yaşadığı dönemdeki birçok ilmi tartışmadan ve problemden kendisine pay çıkaran Fârâbî bu problemleri çözüme yoluna gitmiştir. Bu sebeple felsefe tarihinde uzlaştırmacı yönüyle bilinmektedir. Çünkü o her zaman problemlerin mutlaka bir çözüme kavuşacağı inancını taşımıştır. Bunun ise gramer kurallarına tan anlamıyla hâkim olmakla gerçekleştirebileceğini savunmuştur.

Fârâbî'nin dil ile ilgili görüşlerine yer verirken hem kendinden önceki çalışmalara yer verdik hem de bu çalışmaların Fârâbî'nin dil felsefesine etkisi üzerinde durduk. Bu doğrultuda ortaya koyduğumuz dilin felsefî yönünün Fârâbî'nin mutluluk anlayışıyla iç içe olduğunu görmüş olduk.

Çalışmamızı ortaya koyarken kaynak olarak aldığımız eserlerin büyük bölümü Fârâbî'nin yazmış olduğu eserler ve onları kaynak alan eserlerden oluşmuştur. Bununla birlikte hem mutluluk konusunda hem de dil felsefesi hakkında yapılmış olan akademik çalışmalar da tezimizin oluşmasında kaynaklık etmiştir. Biz bu kaynakları tararken ve elde ettiğimiz bilgileri tezimize yazarken görmüş olduk ki Fârâbî'nin mutluluk anlayışı üzerine çalışmalar yapılmış ve tezler ortaya konmuştur. Bunun yanında yine Fârâbî'nin dil felsefesi üzerine de aynı şekilde kitaplar yazılıp çalışmalar ortaya konmuştur. Her iki kavramın da diğer ilimlerle ilişkisi konusunda birçok bilgi, belge ve kaynak bulunurken dil ve mutluluk ilişkisi konusunda net bir kaynağa veya çalışmaya ulaşamadık. Bu ise bize tez çalışmamızın konusu açısından böyle bir araştırma yapmanın gerekliliğini göstermiş oldu.

Bu çerçevede bu çalışmayı ortaya koyarken Fârâbî'nin ahlak felsefesini inceleme imkânı bulduk. Mutluluk ve dil anlayışının felsefe sisteminde hangi noktada konumlandığını görmemiz ise çalışmamızın bir diğer faydası oldu. Ayrıca özellikle mutluluk konusunda birçok tanım, ifade ve anlayış olduğunu görerek Fârâbî'nin düşünce sisteminde kastettiği mutluluk anlayışının bu anlayışların hepsinden çok daha farklı olduğunu da görmüş olduk. Bu yüzden günümüzde insanların mutlu olduklarını zannettikleri duyguların aslında sahte birer anlayıştan ibaret olduğunu gerçek mutluluğa ulaşmak için önce dilin düzeltilmesi gerektiğini daha sonra

düşünce gücünün harekete geçirilmesi gerektiğini ve en sonunda da bu yolla kazanılan erdemler sayesinde insanların hakiki mutluluğa ulaşabileceğini öğrenmiş olduk.

Tez çalışmasını hazırlarken ufkumuzu açan bir diğer nokta ise Fârâbî'nin hem mutluluk kavramını hem de dil kavramını diğer filozofların ve alimlerin farklı şekillerde açıkladığını görmek oldu. Kimileri bu konuda tamamen metafizik odaklı bir açıklama ve tanım yaparken kimi alimler ise bu konuda Fârâbî'nin İslam çerçevesinden uzaklaştığını belirtmişlerdir. Halbuki Fârâbî'nin felsefe sisteminde ortaya koyduğu bu iki kavram bireylerin dil ve anlayışa kabiliyetlerine göre en kolay anlaşılabilir şekilde temellendirilmiştir. Bu yüzden dil konusuna büyük önem veren Fârâbî'nin mutluluğa giden yolda özellikle felsefî konularda herhangi bir anlaşmazlığa mahal vermeden en açık ve basit bir şekilde kavramları açıkladığını görmüş olduk. Buna bağlı olarak da yaşadığı çağdan itibaren asırları aşan bir felsefe sistemine sahip olduğunu da bu sayede belirtebiliriz.

Tezin ikinci ve üçüncü bölümünde ayrı ayrı ele aldığımız mutluluk ve dil kavramlarının Fârâbî'nin yaşadığı çağdan günümüze kadar hem birey açısından hem de toplum açısından vazgeçilemez bir erdem olduğu konusu da dikkate şayandır. Buna göre herhangi bir dili öğrenmek için belirli kuralların olması ve bunların bilinmesi gerektiği üzerinde duran Fârâbî, mutluluk için de aynı şekilde bazı erdemlerin kazanılması gerektiğini savunmuştur. O zamandan günümüze kadar hiçbir değişiklik göstermeyen bu kavramlar günümüzde de aynı şekilde ifade edilmekte ve elde edilmektedir. Ancak şu kadar var ki günümüzde madde odaklı yaşamın bireylere dayatılır olması mutluluk kavramının da içeriğinin boşalmasına sebep olmuştur. Kişiler oldukça basit hazlar ve zevkler sebebiyle mutlu olduklarını zannetmektedirler. Bu ise Fârâbî'nin felsefesi göz önüne alındığında ilk önce dil konusunda yaşanan olumsuzluktan kaynaklanmaktadır. Toplum içerisinde konuşulan lafızların anlamlarını ve buna bağlı olarak ortaya çıkan fiilleri gerçek bir şekilde anlamlandırmayan insan kendisini mutlu zannetmektedir. Halbuki bu sahte mutluluğun ta kendisidir. Zira Fârâbî felsefesinde mutluluğu asla dünyevi istek ve arzulara alet edilemeyen ve insanın dünyaya geliş ve yaşama gayesi olan mutluluğu çok ulvi bir noktaya oturtmuştur. Bu yüzden bu dünyada gerçek mutluluğa ulaşan insanların sayısı oldukça az olmakla birlikte bazı insanlar da ölümle birlikte gerçek mutluluğa ulaşmış olmaktadır.

Bu bağlamda Fârâbî'nin felsefî anlayışı mutluluk kavramı üzerine kurulmuş ve o kavramı destekleyen araçların da bu sistemde var olduğu belirtilmiştir. Bu konuda birçok araştırmacı farklı bilgiler verse de özellikle dil ve mutluluk arasındaki ilişkiye doğrudan ulaşmak çok mümkün olmamaktadır. Dil ve mantık, mutluluk ve mantık, din ve ahlak vb kavramlar arasındaki ilişkiler üzerinde birçok çalışma yapılmış ve fikirler üretilmiş olsa da

mutluluk ve dil ilişkisi üzerinde ayrıntılı bir çalışma yapılmamış olması tezimizin bu konuda olan önemli bir boşluğu dolduracağı kanaatindeyim.

Netice itibarıyla Fârâbî'nin hayatı ve eserlerinden başlayarak hazırlamaya çalıştığımız tez çalışması genel hatlarıyla Fârâbî'nin ahlak felsefesini, dil felsefesini, kendi oluşturduğu felsefe sistemi içerisinde en yüksek gaye olan mutluluk kavramını ana hatlarıyla ele almıştır. Sonraki bölümlerde ise Fârâbî'nin dil felsefesi üzerinde durulmuş ve dilin mahiyeti, dil konusunda yapılan tartışmalar ve çalışmalar ile dil ve mantık ilimleri açısından ortaya konan problemler belirtilmeye çalışılmıştır. Fârâbî'den önce ve onun yaşadığı dönemi ön plana alarak onun bu tartışma ve çalışmalar karşısında nasıl bir tavır aldığı da çalışmamız içerisinde belirtilmiştir. Bu konuda şunu söyleyebiliriz ki Fârâbî hem felsefe sistemini oluştururken fikirlerinden etkilendiği Aristoteles ve Platon'un arasında uzlaştırmacı bir yaklaşıma sahip olmuş hem de dil ve mantık alimleri arasında yapılan tartışmalar konusunda aynı uzlaştırmacı tavrı takınmıştır. Bu yüzden onun fikirleri ilim dünyası tarafından daha kolay bir şekilde kabul görmüş ve doğudan batıya eserleri farklı dillere çevrilerek okutulmuştur. “Muallim-i Sâni” ismiyle anılması da bizim görüşümüze göre bu uzlaştırmacı tavrından kaynaklanmaktadır.

Çalışmanın son bölümünde ise ortaya koymaya çalıştığımız dil mutluluk ilişkisi hem kendi kişisel görüşlerimiz hem de taradığımız kaynaklardan elde edilen bilgilerle verilmiştir. Bu doğrultuda Fârâbî'nin felsefe sistemi içerisinde iki önemli kavram olan dil ve mutluluğun çerçevesi ve birbirleriyle olan bağları ana hatlarıyla verilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Fârâbî'nin iki kavram arasında nasıl bir ilişki kurduğu ve bu ilişkinin felsefe sistemi içerisinde nerede konumlandığını ortaya koymaya çalıştık.

KAYNAKÇA

- Ağababa, N. (2016). *Farabi ve Dilbilimi*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Ankara.
- Akarsu, B. (1998). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İnkılâp Yayınları, VIII. Baskı, İstanbul.
- Aristoteles, (2001). *Nikomakhos'a Etik*. (Çev. S. Babür), Araç Yayınları, İstanbul.
- Arslan A. (1994). *Felsefeye Giriş*. Vadi Yayınları, Ankara.
- Ateş, A. (1950). *Fârâbî Tetkikleri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Aydın, İ. H. (2000). *Fârâbî'de Metafizik Düşünce*. Bil Yayınları, 1.bsk., İstanbul.
- Ayni, M. A. (2020). *Muallim-i Sani Farabi*. Samer Yayınları, Kahramanmaraş.
- Ayık, H. (2002). *Fârâbî'de Dil-Mantık İlişkisi*. (Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana bilim Dalı), Erzurum.
- Bakırcı, S., Demirayak, K. (2001). *Arap Dili Grameri Tarihi*. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum.
- Bircan, H. H. (2008). *İslam Felsefesine Giriş*. Ensar Neşriyat, İstanbul.
- Bolay, S. H. (2004). *Felsefeye Giriş*. Akçağ Yayınları, Ankara.
- Cevizci, A. (2000). *Orta çağ Felsefesi Tarihi*. Asa Kitabevi, İstanbul.
- Civelek, Y. (2001). *VII.-XI.Yüzyıl İslâm Dünyasında Dil Olgusuna Yaklaşımlar ve Batılı Dilbilimcilerle Mukayesesi*. Kur'an ve Dil Sempozyumu, Van.
- Corbin, H. (2010). *İslam Felsefesi Tarihi*. Cilt 1, (Çev. H. Hatemi), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Çağırıcı, M. (2002). *İrade, TDVİA*. c.XXII, İstanbul.
- Çelebi, İ. (2006). Mu'tezile. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*. (ss. 391-401). Türkiye Diyanet Vakfı Araştırmaları Merkezi.
- Çelik, A. (2018). Farabi'nin Siyasal Felsefesinde Mutluluk ve "İlk Başkanlık" Arasındaki Zorunlu İlişki. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 7 (1), 265-284.
- Dağ, M. (2003). *Farabi'nin İki Yapıtı*. On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 14 (14-15), 17-87.
- Deniz, G. (2010). *İnsan Hürriyetinin Metafizik Temelleri*. Litera Yayıncılık, İstanbul.
- Dore, F. (2011). *Farabi'nin Dil ve Anlam Kuramı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Druart, T. A. (2008). "Metafizik", Peter Adamson, Richard C. Taylor, *İslam Felsefesine Giriş*. (Çev. M. C. Kaya), Küre Yayınları., İstanbul.
- Platon (1980). *Devlet*. Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Fârâbî (1990). *İhsâ'ül-Ulum (İlimlerin Sayımı)*. (Çev. A. Ateş) MEB. Yayınları, İstanbul.
- Fârâbî, (1958). *Fusulu'l-Hamse*. (Çev. M. T. Küyel), DTCF, C.XVI, S.3-4, Ankara.

- Fârâbî, (1980). *Es Siyaset'ül Medeniyye*. (Çev. M. Aydın), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Fârâbî, (1985). *Eflatun ve Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması*. (Çev. M. Kaya), İ.Ü. Felsefe Arkivi, XXIV, İstanbul.
- Fârâbî, (1990). *Kitabu'l-Huruf*. (der. M. Mehdi), 2. bsk., Daru'l-Meşrik, Beyrut.
- Fârâbî, (1990). *Şeriât'it Ul-Yakîn*. (Çev. M. T. Küyel), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- Fârâbî, (2008). *Harfler Kitabı*. (Çev. Ö. Türker), Litera Yayınları, İstanbul.
- Fârâbî, (1993), *Kitabu't Tenbih ala Sebîli's – Sa'âde (Mutluluk Yoluna Yönelme)*. (Çev. H. Özcan), Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir.
- Fârâbî, (1999). *Kitâb-ı Tahsîlü's-Sa'âde (Mutluluğu Kazanma)*. (Çev. H. Atay), Ankara.
- Fârâbî, (2003), Ebu Nasr. *Risale fî Meanil Akl. "İslam Filozoflarından Felsefe Metinler* (Çev. M. Kaya), İstanbul.
- Fârâbî, (2011). *İdeal Devlet (El-Medinetü'l-Fâzıla)*. (Çev. A. Arslan). Divan Yayınları, Ankara.
- Fârâbî, (2012). *Kitabu'l-Burhân*. (Çev. Ö. Türker) Klasik Yayınları, İstanbul.
- Fârâbî, (2017). *Kitâb'ül Elfaz*. (Çev. Y. Aydın), Litera Yayıncılık, İstanbul.
- Fârâbî, (2019). *Kitâb'ül Mille*. (Çev. Y. Aydın) Litera Yayıncılık, İstanbul
- Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyasü's-Sağır*. (Çev. M. T. Küyel), DTCF., C.XVI, S.3-4. Ankara.
- Goldziher, İ. (1993). *Klasik Arap Literatürü*. (Çev. A. Yüksel, R. Er) İmaj Yayınları, 1.bsk., Ankara.
- Gökberk, M. (1985). *Felsefe Tarihi*. Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Görkaş, İ. (2017). *Farabi Metafiziğinde Varlık (El-Mevcûd) Terimi ve Eklentileri*. Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER], 11, 11 (2017/11)
- Hammond, R. (2001). *Fârâbî Felsefesi ve Orta çağ Düşüncesine Etkisi*. (Çev. G. Küken, U. Nutku) Alfa Yayınları, İstanbul.
- Hitti, P. (1995). *İslâm Tarihi*. C.2, (Çev. S. Tuğ), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Kaya, M. (1995). *Fârâbî*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,
- Kılıç, H. (1992). *Basriyyûn*. C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- Kızılcık, A. (2017). Fârâbî İçinde Fârâbî Fârâbî'nin *Hayatı, Eserleri ve Kitab el-Musika el-Kebir Adlı Eserlerinin Tıpkı Basımı*. (1. Baskı, ss. 5-18). Demavend Yayınları.
- Korkut, Ş. (2012). Meşşâî Geleneğin Kurucu Filozofu: Fârâbî, Ed. Bayram Ali Çetinkaya, *İslam Felsefesi Tarihi*. Grafiker Yayınları, cilt: 1, Ankara.

- Köroğlu, B. (2019). *Fârâbî Felsefî Sistemindeki Yeni Platoncu Unsurlar Hakkında Bir Değerlendirme*. İçinde E. Okumuş (Ed.), *10. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Farabi*. (1. Baskı, ss. 21-48). İnsan Yayınları.
- Medkûr, İ. (2000). *Fârâbî I*. (Çev. O. Bilen), Klasik İslâm Filozofları ve Düşünceleri içinde, Ed. M.M.Şerif, İnsan Yayınları, 3.bsk., İstanbul.
- Olguner, F. (1999). *Fârâbî*. Ötüken Yayınları, Genişletilmiş 3. bsk., İstanbul.
- Özcan, E. S. (2006). *Doğunun Öğretmeni Fârâbî*. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Özgen, M. K. (1997), *Fârâbî’de Mutluluk Ahlâk İlişkisi*. İnsan Yayınları, İstanbul.
- Ross, W.D. (2002). *Aristoteles*. (Çev. A. Arslan, İ. O. Anar, Ö. Y. Kavasoglu, Z. Kurtoğlu), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Sayılı, A. (1951). *Fârâbî ve Tefekkür Tarihindeki Yeri*. Belleten, XV (57), 1-64.
- Sezgül, İ. (2008). *Fârâbî'nin Siyaset Felsefesi*. *Felsefe Dünyası*. 47, 198-207.
- Sherwani, H. K. (1950). *Farabi'nin Siyasi Nazariyeleri*. (Çev. H. G. Yurdaydın). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 8 (4), 441-458.
- Şahin, E. (2016). *Fârâbî'nin İlimler Tasnifi'nin Latin Dünyasına Geçışı ve Kabulü*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Diyanet İlmi Dergisi, Cilt:52, Sayı: 1, Ankara.
- Şahin, H. (2000). *İslam Felsefesi Tarihi Dersleri*. İlahiyat, Ankara.
- Ross, W. D. (2014). *Aristoteles*. (Çev. A Arslan), Kabalcı Yayınları, Ankara.
- Rosenthal, E. (2005). *Fârâbî'nin Felsefesinde Siyasetin Yeri*. (Çev. B. A. Çetinkaya), İslami Araştırmalar, C:18, S:2.
- Toka, T. (2018). *Fârâbî ve Kant'ın Siyaset Felsefesinde Toplum ve Hukuk*. *Felsefe Arşivi*. 48, 21-44.
- Türker, S. (2002). *Fârâbî’de Dil ve Mantık İlişkisi*. Kutadgu Bilig Dergisi, S.1, İstanbul.
- Uygur N. (2001). *Yaşama Felsefesi*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Ülken, H. Z. (1935). *Türk Feylesofları Antolojisi I*. Yeni Kitapçı Yayınları, İstanbul.
- Ülken, H. Z. (1998). *Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslam Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*. Ülken Yayınları, İstanbul.
- Ülken, H. Z. (1997). *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*. Ülken Yayınları, İstanbul.
- Vaizoglu, M. H. (2016). *Fârâbî'nin Siyaset Felsefesi: Kökenleri ve Özgünlüğü*-Şenol Korkut Üzerine Değerlendirme. *Bülten*. 90, 48-50.
- Yıldız, H. D. (1988). Abbasiler. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*. (ss. 31-48). Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Genel Müdürlüğü.
- Watts, A. (1992). *Muthuluğun Anlamı*. (Çev. S. Aközlü), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

ÖZGEÇMİŞ

Adı / SOYADI	Büşra Nazan KAYA
Doğum Yeri-Tarihi	
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Şemsettin Mursaloğlu Anadolu Lisesi
Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi
İŞ DENEYİMİ	
Çalıştığı Kurumlar	Muratpaşa Anadolu Lisesi / Stajyer Öğretmen